

Tudomány és jogtudomány*

Mi a tudomány?

Erre nehéz felelni, mert igen különböző természetű tudományok vannak.¹ Kérdés, van-e egyáltalán olyan vonás, amely a tudomány közös nevezőjére hozza őket? Ha szigorú mértékkel mérjük a tudomány fogalmát, akkor az exakt tudományok jól járnak, de kiszorulnak — és sértődötten tiltakoznak — a leíró, a történeti, vagy éppen a hittudományok. Ha enyhe mértéket alkalmazunk, akkor meg becsúsznak, — mint ahogyan az egyetemi tanszékek tárgyai közé máris becsúsztak — olyan gyakorlati szakismeretek, amelyeket tudománynak a legjobb

* A tanulmánynak csak az első felét közöljük itten; az egész az *Erdélyi Tudományos Füzetek* egyik számaként jelenik meg. A tanulmány fejezetei a következők: Mi a tudomány? — A fizika ismeretelméleti tanulságai. — A pozitivizmus tanulságai. — A természetfilozófia tanulsága. — Vissza Huméhez, Kanthoz, Böhmhöz. — Grosschmid műhelyében. — Stammler ma. — Merre visz a jogtudomány útja? A szerk.

¹ Ez az értekezés volt az alapja azoknak a megbeszéléseknek, amelyeket SZABÓ JÓZSEF és BIBÓ ISTVÁN magántanár urak bevonásával a jogelméleti szeminárium tagjai előtt az elmúlt tanévben folytattam. SZABÓVAL az első félévben ízekre szedtük azt a kérdést, hogy mi a tudomány. Abban egyetértettünk, hogy inkább jellemző a tudományra a módszer, mint a rendszer. SZABÓ kritikája azonban felvetette azt a kérdést, vajjon nem túl igényes-e még az ellenőrzött és nagyhatású megismerés ismérve is. Vajjon nem egyszerűen csak a kételkedés és a kritika jellemzi-e a tudományos megismerést? — BIBÓVAL a második félévben Kant- és Böhm-szemináriumunkba fejlődtek megbeszéléseink, amelyeknek a félév korai lezárása vetett véget. BIBÓ lényeges hozzájárulása az volt, hogy Lundstedt bírálatát a „tudománytalan jogtudomány“ alapvető fogalmairól kapcsolatba hozta a transzcendentális látszat leleplezésével, a konstitutív és regulatív funkció összetévesztésének felderítésével, amely Kant és Böhm nagy kritikái teljesítménye.

Ez a tanulmány távolról sem akar a tudomány és jogtudomány kimerítő elmélete lenni. Csupán azt az irányvonalat dolgozza ki, amelyet a tudomány fejlődésének legújabb szakasza a jogtudomány számára is előrajzol. A tanulmány felépítése a következő. Kiből indul abból a tudományfogalomból, amelyet a legújabb tudományos fejlődés és a tudományok nagy különbségei leginkább indokolni látszanak. Azután a modern fizika példáján Eddington nyomán, a modern pozitivizmus tudományelméletén Mises nyomán és végül a természetfilozófia példáján Whitehead nyomán bemutatja, hogy a tudomány legújabb és legnagyobb teljesítményei miként mutatnak Kantra és miként igazolják azt az ismeretelméletet, amelyet már Humenál, Kantnál és Böhmnél is megtalálunk. Ezután áttérve a jogtudományra, Grosschmid példáján kimutatja, miként hatja át a jogtudományt is a tudományos gondolkodásnak megváltozott atmoszférája, miként hat át atmoszféricusan a természeti világról a jogi világról. Majd Stammler méltatása és mai szemmel ártérmezése következik, aki kanti nyomokon tiszta gondolkodási formának tekintette a jogot. Végül a tanulmány felvázolja az eljövendő jogtudomány módszereit, amelyek a modern tudomány, a kanti ismeretelmélet és a jog lelki funkcióként értelmezése követelményeinek megfelelőek.

Ennek a gondolatmenetnek két kiemelkedő és ezért megvitásra legalkalmasabb pontja a tudomány jellemzése és a jogtudomány jellemzése.

akarattal sem lehet nevezni, s amelyek befoglalása a tudomány fogalmának egységes meghatározását végképpen lehetetlenné teszi.

A tudományok között tehát túlnagy különbségek vannak. A francia és angol szóhasználat ezért arra hajlik, hogy a tudomány szót (science) csakis az exakt matematikai és természettudományok számára tartsa fenn. A mi szóhasználatunk ezzel szemben igenis engedékeny.

Bármily nagyok is a különbségek, a tudománynak mégis vannak minden téren érvényesülő egyetemes vonásai, amelyek élesen, — ha nem is mereven — megkülönböztetik a nemtudományos gondolkodástól. Ezeket ma különösen érdemes hangsúlyozni, mert sokan nem hisznek többé a tudomány önértékűségében.

Első és legfontosabb sajátága a tudománynak, hogy *csakis megismerésre irányul*. Mindenféle más tekintet, legyen az bár a legnemesebb és legmagasztosabb, a tudományon kívül esik. Ezt ma nem értik és félreértik. Sokan azt hiszik, hogy a tudománynak csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben bizonyos eszmeáramlatok vagy célkitűzések szolgálatába áll. Ezek nem értik, miben áll a tudomány önértékűsége. Nem abban, mintha a tudomány eredményeit nem lehetne gyakorlati célokra eszközül felhasználni. Hanem abban, hogy magának a tudománynak *nem lehet* teljesebb kihasználása annál, mintha *csak* megismerésre irányul. Ez az ismérv mindenestre élesen megkülönbözteti a tudományt a gyakorlattól, a technikától, a féltudománytól és az áltudománytól.

Nincs és nem lehet más tudományos érdek, mint a megismerés. Ennek a tiszta megismerési érdeknek eredete a gyermeki lélek olthatatlan, kielégíthetetlen kíváncsisága. Ebben a gyermeki kíváncsiságban van valami, ami elengedhetetlen a tudományhoz is — a tiszta megismerési érdek, — de ez a kíváncsiság azért még *nem elég* a tudományhoz.

A tudományhoz ugyanis az is hozzátartozik, hogy a megismerés valamiféleképpen *ellenőrizhető* legyen. A tudomány nem egyszerűen csak tudás, hanem olyan tudás, amely eredményeit s a hozzájuk vezető utat *igazolni* folytonosan kész. A tudomány nem rejtett tudás, amelynek forrásai ellenőrizhetetlenek. Hanem állandó készség eredményeit nyilvánosan, bármely ember előtt igazolni, és azok helyességét erre alapítani. A tudós azzal vívja ki tekintélyét, hogy kutatásainak teljesen feltárt eredményei és eszközei előtt a legszigorúbb bírálat is tisztelegni kénytelen. Ezért olyan fontos a tudományban a *módszer* és az *igazolás* (verifikálás)! A tudomány értéke még inkább megnyilatkozik módszereinek, azaz megismerése útjainak, valamint igazolási eljárásainak hatékonyságában, mint egyes elért eredményeiben. A tudomány bármikor számot adni kész műveleteiről, kutatásainak útjáról és módjairól, eredményei elérésének minden legkisebb mozzanatáról, bizonyítékáról, igazolhatóságáról. Egyenesen azzal az igénnyel lép fel, hogy csakis módszereinek a legteljesebb ellenőrzés által való kifogástalan igazolása esetén tart számot a jutalomra: de akkor a legnagyobb jutalomra!

Míg tehát a gyermek telhetetlen kíváncsisága nem ellenőrzi a maga kilégülését, addig a tudomány *csakis ellenőrzött* megismerésre irányul. Ez, hogy nem csupán elérendő célját, hanem közben önmagát is figyelni és ellenőrzi, azt is jelenti, hogy a tudomány valamiféleképpen *rendezett* tudás. Ellenőrzöttségéhez hozzátartozik, hogy különböző eredményei között valamiféle rendet teremtsen.

Azt hiszem, hogy van még egy *harmadik* ismertető jegye is a tudománynak. Ezt úgy fejezném ki, hogy *fontos, nagyhatású* megismerésre irányul. A megismerés akkor fontos és nagyhatású, ha az ismereteknek egész tömegét helyettesíti. A tudományban *gondolkodás-ökonomiai elv* (Mach) érvényesül, amely szerint minél kevesebb ismerettel minél több kérdést szeretnénk megmagyarázni. A tudományt egyenesen *takarékos megismerésnek* lehet nevezni, mert a tudományos ismeret elsajátításával igen sok ismeret megszerzését takarítjuk meg magunknak.

A nagyhatású ismeretnek ez a kritériuma a tudományok nagy részénél az *általános* törvényszerűségekből nyilvánul meg. De megnyilvánul a történettudományokban is. Ezek ugyan nem generalizálnak, hanem individualizálnak (Rickert). Mégis *válogatnak* (szelektálnak) és pedig aszerint, hogy mit tartanak *fontosnak* a történeti megismerés szempontjából. Fontosnak pedig azt tartják, ami számos más egyedi eseménynél *jellemzőbb*. Történeti jelentőségűvé azzal emelkedik az esemény és szereplője, hogy ezer és ezer másnál jobban kifejezi, jellemzi, összefogja, képviseli az egész történetet. Válogatásnak különben nem lenne értelme, holott a történelmet nem bármely, hanem csupán válogatott történés érdeklí. De még a teljesen egyedi és nem reprezentatív történés leírása is kiemelő háttérrel szolgálhat az általános történeti környezetnek. Így rájövünk, hogy a tudomány generalizáló, vagy individualizáló jellege nem jelent kizáró ellentétet. A történelem is generalizáló fogalmakkal individualizál: vagyis a történés egyszerűségét általános vonásokkal csak egyszer előforduló találkozásával jellemzi. Ugyanakkor azonban, amikor élesen kidomborítja a történés egyszerűségét, egyúttal kiemelő háttérrel látja el azt az általános törvényszerűséget is, amelyet az a történés vagy legjellemzőbben kifejez és képvisel, vagy pedig ellenkezőleg a tőle való eltéréssel jellemez.

A tudománynak erre a jellemzésére azt lehetne felelni, hogy nincs olyan tudomány, amely csak megismerésre irányul, mert hiszen teljesen előítéletmentes megismerés sincs. Nincs teljesen ellenőrzött ismeret sem, a tökéletes rendszer pedig éppen csak ábránd. Végül a fontos ismeret ismérve is ingatag, mert megismerésen túli mértéket alkalmaz, már pedig ezen mérve a különös ismeret fontosabb lehet az általánosnál, stb.

Ezekre a kifogásokra csak azt felelhetem, hogy mint minden nagy emberi eszmény, természetesen a tudomány is utópia a maga tökéletességében. A tudomány eszménye felé haladás mégis a realitás útját járja, mert a valóságban is van olyan törekvés, amely a *többször inkább* irányul csakis megismerésre, ellenőrizhető és rendezett, és a fáradságos különös megismerések légióit teszi feleslegessé.

A tudomány nem minden. Nem is az egész élet. Már a felsorolt ismertetőjegyei folytán is a tudomány kissé elfordul az élettől. Magának a tudománynak van azonban olyan ága, amely nyilvántartja ezeket az összefüggéseket tudomány és nemtudomány között és amikor a tudomány előfeltételeit vizsgálja, maga is átnyúlik a tudományból az életbe és a lélekbe. Ilyen a filozófia, pl. Bergson híres tanítása, amely szerint az *értelem kinematografikus*, azaz mozifilmszerű kockákra vágja az élet feldarabolhatatlanul egybefolyó áramát.

A tudománynak tudományontúli összefüggései most még közelebből nem érdekelnek. Egyelőre az volt a fontos, hogy a tudomány mi-volta felől megállapodásra jussunk. Ehhez mérhetjük majd a jogtudományt, ha sikerül megállapodásra jutnunk aziránt, hogy miben áll.

A jogtudomány olyan közvetlen kapcsolatban áll a gyakorlati élettel, annyira megterheli a gyakorlatilag is hasznos technikai ismeretek nyújtásának szempontja, akár csak az orvostudományt. Emiatt könnyen háttérbe szorul az oly fontosnak tűnő gyakorlati szempontok mögött a tiszta tudományosság szempontja. Másfelől azért is oly nehéz szétválasztani a tisztán tudományos jogismeretet a gyakorlatitól, mert hiszen maga a gyakorlati jogászat is át meg át van szöve tudománnyal és az a kifejezés, amelyet mi a németből tételes jogtudománynak fordítunk, a franciában a bíróságok gyakorlatát (*jurisprudence*), az angolban pedig a jog elméletét jelenti. Valóban, egy-egy bírói ítéletben vagy törvénykönyvben esetleg több tudományt találhatunk, mint a róla írt tudományos tanulmányban vagy tankönyvben.

Már ebből kitűnik, hogy a jogtudományt csak valamely rugalmas, engedékeny tudományforgalomba lehet mindenestül beilleszteni, amelybe azonban a gyakorlati jogi kultúra egy része is bele fog illeni.

Engedékeny tudományfogalomra különben nem csak a jogtudománynak van szüksége. A többi tudományok közt is oly óriási különbségek vannak, hogy csakis rugalmas tudományfogalom képes őket egy kalap alá vonni.

Végül a tudományos lelkiismeret is rugalmas tudományfogalom felvételére készlet, mert a túlszigorú tudományfogalom élesen szembeállítja a tudományt az élettől, ez pedig a tudomány szempontjából sem kívánatos túlzásokra vezet. Bergson joggal vádolta az értelmet azzal, hogy kinematografikus természetű, a tudomány tehát még a látszatától is őrizkedjék annak, hogy kerékbe akarja törni az életet.

Ennyi engedmény után, — ami azt jelenti, hogy tudománytól és jogtudománytól egyaránt a tudományosságnak csupán egy minimumát szabad követelnünk, — viszont azt is kijelenthetjük, hogy bennünket csakis *elsővonalbeli tudomány* érdekel. Nem érdekelhet tehát sem a bármiféle gyakorlati szempont által befolyásolt, sem a tehetetlen, sem a reakciós, sem a különködő tudomány. Hanem csakis az, amely bármily szerény mértékben is, de *előrevisz* a legszigorúbban felfogott tudomány eszméje felé.

Számolnunk kell azzal, hogy óriási különbségek vannak a színvonal tekintetében a tudomány művelői is és ágazatai között is. A szigorú tudomány tiszta eszményi típus, amelyen a legnagyobb engedékeny-

ség mellett is lemérhetjük, hogy a tudós a maga tudományága lehetőségeihez képest *élen jár-e* az eszményhez közeledésben, vagy pedig az élenjárók mögött messze hátul kullogva elmarad.

Tulajdonképpen azt keressük ebben a tanulmányban, hogy a jogtudomány hogyan zárkózik fel az élenjáró tudományhoz. Ennek példaként bemutatjuk a modern fizika ismeretelméleti eredményeit Eddington nyomán. Bemutatjuk a mai pozitívizmust Mises, a természetfilozófiát pedig Whitehead értelmezésében. Azután méltatjuk, hogy Hume és Kant szelleme miként érvényesül ebben a legújabb természettudományban és hogy útmutatásukat a jogtudományban sem lehet büntetlenül elhanyagolni. Bemutatjuk Böhm felfogását, aki a magyar gondolkodók közül *egyedül* merte Kantot végiggondolni és továbbgondolni. Bemutatjuk Stammlernek a jogtudomány elméletéről szóló felfogását, mint furcsa keverékét az élenjáró tudományos gondolatnak és groteszkül tudománytalan elméleti erőmutatványoknak. Bemutatjuk Grosschmid jogszemléletét, mint az eredeti és bátor gondolkodás példáját, amely különködése ellenére is *de profundis* feltör az élre, az élenjáró tudomány világosságára. Végül bemutatjuk, hol járnak ma a jogról való tudományos gondolkodásnak az élesapatai.²

² A tudomány jellemzésénél a hangsúlyt áthelyeztem a megismerés eszményi vég-eredményéről, a *rendszer*ről, a tényleges tudományos megismerés jellemző *módjára*, hogy t. i. ellenőrzöttebb és nagyobb határfokú a nemtudományos megismerésnél. Ez a súlypont-áthelyezés a tudomány legújabb nagy teljesítményeinek megfigyeléséből adódik. Nem tagadom, hogy a tudomány rendez, sőt rendszerben. Ebben látni azonban a lényegét téves lenne, mert ez sokkal kevesebb annál, amire a tudomány képes, hiszen rend, sőt rendszer van ott is (a raktárban, a számadásban, a mágiában, sőt az örültségben is), ahol tudományról szó sincsen. Viszont a tudomány legnagyobb teljesítményei gyakran csupán részeket helyeznek vakító világításba, az egésznek rendjét nem okvetlenül növelik, sőt gyakran inkább megrendítik és felborítják. A tényleges tudományban tehát hiányzik a végső tudományeszménynek az a követelménye, hogy tökéletes rendszer legyen. Ezt beleértelmezni a „vágyteljes gondolkodás“ jellemző példája, amely meglevőnek tekintti azt, amire vágyik. Az eredmény a tudomány *stationér* (vesztelő) felfogása, az a tudományos *konzervativizmus*, amellyel csaknem bizonyosan találkozni fogunk ott, ahol a tudomány lényegét a rendszerben látják.

Bár ez a tanulmány nem kíván a tudomány és jogtudomány kimerítő elmélete lenni, bizonyos művek közelebbi vonatkozásba kerültek vele és ezek közül többet megbeszéléseinken a konferencián tagjai referáltak. A szövegben említetteknek kívül meg kell említenem a következőket, mint amelyeknek tekintetbevétele hatással volt felfogásom kialakulására:

PAULER (*Bevezetés a filozófiába*. 1920. 4. kiadás. 58—59. és *Logika*. 1925. 170.) szerint a tudomány „igazolható tételek rendszere“ vagy „tudáseredmények rendszere“. Azonban ingadozás van nála abban, hogy a rendszer mennyiben megkülönböztető ismérve a tudománynak. A Bevezetés szerint a tudományos tételt az különbözteti meg a nemtudományos megállapítástól, hogy igazolni, esetleges kétséggel szemben megvédeni tudjuk. A rendszer csak a tudományos tételek logikai összefüggésének következménye. Pauler az igazságok összefüggő rendszerének fennállását a tudomány előfeltevésének mondja, de itt még nem tartja a rendszert a tudomány megkülönböztető vonásának. A Logikában ellenben azt mondja, hogy a gyakorló orvos vagy jogász ismerete is igazolható ismeret, de mivel ők tudományt *alkalmaznak*, de nem *alkotnak*, nem törekednek beleilleszteni megállapításaikat a tudományos rendszerbe, a tudományt pedig épp ez jellemzi. Pauler nem meggyőző. Azt hiszem, mindkét érvéből csak annyi áll meg, hogy a tudomány egyik ismérve, hogy t. i. nagy határfokú ismeret, csak akkor valósulhat meg, ha az ismeretek között bizonyos összefüggés, rend van, ami lehetővé teszi, hogy egyetlen ismeret nagyon sok más ismeretet helyettesítsen és feelegettsé tegyen. Ebből távolról sem következik azonban sem az, mintha az összes igazságok összefüggő rendszerének fennállása a tudomány előfeltevése volna, sem az, hogy az ilyen rendszerbe foglalás tenné a tudományt tudománnyá.

A fizika ismeretelméleti tanulságai

Minden időben volt valami áthatás a világ és a társadalom képe, a világ és a jogvilág, a természettudományi és a jogtudományi világkép között.

A legrégibb görög gondolkodás a jogot kozmikus törvénynek tekintti. A középkor a természeti törvényt az isteni örök törvény letükröződésének véli, amelyből *per conclusionem* (ius gentium) vagy *per determinationem* (ius civile) konkretizálódik az emberi törvény. Hobbes

KORNISnál is (*A tudományos gondolkodás*, 1943. I, 29—38.) két főkritériumával találkoznak a tudománynak: „először, hogy igazolt, azaz módszeres ismeret: másodsor, hogy rendszeres ismeret“ (30). Az első kritériumot Kornis meggyőzően igazolja is, a másodiknál is inkább csak díszlet. Igen helyesen mondja: „az, ami ismereteinket, tapasztalatainkat tudományossá teszi, nem a tárgy természete, hanem a módszer, a kritikai igazolás“ (31). Megerősít abban a felfogásban, hogy ez a tudomány egyetlen és elegendő ismérve, amikor arról tudósít, hogy »már ARISTOTELES szerint a tudomány „az igazolásra való képesség“ (31). Azt is jól látja, hogy csak viszonylagos, fokozati különbség van tudományos és nem tudományos ismeret között az igazoltság szempontjából (31). Igen helyesen az igazolás szempontjára vezeti vissza a tudomány törekvését az objektivitásra, az elvonásra, a kvantifikálásra, a fogalmi, diszkurzív gondolkodásra. Szerinte ez utóbbi az, „ami a megismerést elsősorban teszi saját szerűen tudományossá“ (33). Kornis, aki a tudományos gondolkodásnak mindezeket a viszonylagos ismertetőjegyeit számos konkrét példán is vizsgálja, közel jut annak felismeréséhez, amiben Szabó az én meghatározásomat kifogásolja. Abban egyetértünk, hogy tudomány és nemtudomány között csak viszonylagos különbség van. Ha azonban a tudományt igazolt, vagy ellenőrzött megismerésnek definiáljuk, akkor mintegy figyelmen kívül hagyjuk azt az eshetőséget, hogy feltétlenül igazolt vagy ellenőrzött megismerés tulajdonképpen nincs, vagyis eleve feltételezzük az igazolás vagy ellenőrzés feltétlen lehetőségét. Ez kétségkívül hibának látszik. Ezen segítene talán a negatív formulálás. Eszerint nem azt mondanók, hogy a tudomány igazolt vagy ellenőrzött megismerés, hanem azt, hogy kritizált, a végsőkig kétségbevonó, a végsőkig vitt kételkedésen is kipróbált megismerés. Röviden: kételkedő megismerés. Ez ugyanaz, mint módszeres, igazolt vagy ellenőrzött megismerés, csak kisíklík az alól a kifogás alól, mintha kételyek elosztatásán, a végsőkig való kétségbevonás próbáján túl valami lehetetlen feltétlen bizonyítást kívánna a tudománytól.

A rendszer kritériumán Kornisnál is sokkal kisebb súly fekszik, mint a módszeren. Szerinte elszigetelt ismeretek nem mondhatók tudománynak. A reláció mozzanata hajt bennünket a látszólag elszigetelt, igazságtól a tudományhoz, az egységesen összefüggő rendszerhez. „A tudomány annál inkább fejlődik, minél egyszerűbb és egységesebb formulákra tudja visszavezetni az elemi mozzanatok látszólagos bonyolultságát“ (36).

Ebből legalább annyira nyilvánvaló, hogy Kornis sem tartja öncélnak a rendszert a tudományban. Sőt az utolsó idézet világosan utal arra, hogy a rendszert csupán a nagy hatásfokú ismeret érdekében követeli. A takarékos megismerés kívánja azt, hogy minél több mozzanat megismerését minél egyszerűbb formula megismerésével helyettesítsük, tegyük feleslegessé. Ez éppen a nagy hatásfokú megismerés gondolata. Kornis előtt talán éppen a „világformula (Weltformel)“ eszméje lebegett, amikor az idézett sorokat leírta. Ez valóban a legnagyobb hatásfokú megismerés lenne, mert minden más megismerést feleslegessé tenné.

Kornis már most egyfelől azt mondja, hogy valamely tétel „igazságát éppen a bizonyítja, hogy a többi, már igazolt tétellel... logikusan megfér“, másfelől a nagy tudományos forradalmakat akként magyarázza, hogy „a tételek egész rendszere megdőlt egy új, kétségtelen ismereten, mely velük logikusan nem fér meg“ (37). Ebből, azt hiszem, nyilvánvalóan kiderül, hogy Kornis szemében is fontosabb a módszer, mint a rendszer, mert ha a kettő ellentétbe kerül, akkor a módszer dönti meg a rendszert és nem megfordítva. Hiszen a rendszer Kornis szerint is a tudománynak csupán „végtelen messzeségben csillógó eszménye, végső célja“ (37). Nem húny szemet Kornis az előtt a kifogás előtt sem, hogy „a szisztematikus elrendezés inkább csak didaktikai segédeszköz, semmint a

a cartesianus világméret írja át, amidőn a társadalomban is mindent a mozgásra (*motus*-ra a lélek *emócióit* s ezekre a társadalom *mozgalma*) vezet vissza. Az asszociációs lélektanban és az utilitarizmus jogszemléletében kimutatható a newtoni gravitációs elmélet áthatása. A darwini fejlődésemélet is hatalmasan befolyásolta a társadalomszemléletet.

Ezek a példák egyúttal óvatosságra is intenek. A természettudomány tanulságainak alkalmazása ugyanis gyakran naivul és kritikátlanul történt. Ma is az a kérdés, vajjon az új fizika ismeretelméleti tanulságait lehet-e értelmesen, *kritikailag* értékesíteni a társadalom és a jog tudományában.

tudomány lényeges ismertetőjegye“ (37). Tagadhatatlannak tartja „a rendszerezés önkényességét“ is (37).

Roppant érdekes megfigyelni, hogy miért szorul háttérbe a tudomány ismérvei közül a módszer mellett a rendszer. *Először* is azért, mert mindinkább belátjuk, hogy a módszer a tudomány mindennapi kenyere, amely nélkül nem lehetne, a rendszer ellenben csak távoli csillogó eszmény, amely lidérc módjára legtöbbször tévútra vezet, a valóságban pedig alig tapasztalható, hiszen a tudomány részeinek már a módszeres igazolhatósága is oly különböző, köztük továbbá az összefüggés is olyan hiányos, hogy a tényleges tudományban a rendszert inkább kívánjuk, mint tapasztaljuk. *Másodszor* a nagy tudományos forradalmak tesznek hajlamossá arra, hogy igazi nagy tudományos teljesítménynek azt tartsuk, amely egyetlen ponton módszeres igazoltságával megdönti az egész elavult rendszert, nem pedig a pepecselő rendszerezést, amely a nagy teljesítményeket kivívó rohamcsapatok után járva, a tudomány csendőrsége gyanánt fenntartja a rendet a meghódított területeken. *Harmadszor* a rendszerezésben valami egészségtelen tudományos pótkielégülést látunk és Nietzschevel hajlamosak vagyunk hinni, hogy: „*systematisch, also unwahr*“. Akik leginkább előbbrevitték a tudományt, gyakran gyenge rendszeralkotók, a rendszer nem a legnagyobb tudósok eszménye. A rendszer statikus, vesztelő tudomány, a módszer a megismerés dinamikus haladásának útja. A rendszer ismervén lovagolás nem egyszer a tudós csekélyebbértékűségi érzésének kompenzálása.

Végül is azonban miért tagadni a rendszeres ismeret ismervét, amikor a nagyhatású ismeret úgyis rendszerre vezet? *Először* azért, mert nem tudhatjuk előre, vajjon a megismerendő tárgy rendszer-e, ha pedig nem az, akkor a rendszeres ismeret lehetőségét sem előlegezhetjük. *Másodszor* semmiképpen sem tehetjük függővé a tudományt attól, vajjon a tudományos megismerés egyetlen összefüggő rendszerbe illeszthető-e. *Harmadszor* az ismeret lehet módszeres is, meg rendszeres is és mégsem tudományos. Évekkel ezelőtt órákig vitáztunk Neubauer (most Abay) Gyulával az Iskola-utcában azon, vajjon miért kisebb az értéke annak az igazságnak, hogy a kövezetnek ez a kockája, amelyen állok, ezen a helyen van, mint pl. a szabad esés törvényéé. Mindkettő módszeresen igazolható és az ismeretek rendszerébe tökéletesen beleilleszthető! A megismerés *hatásfoka* tekintetében azonban ég és föld különbség a kettő, mert az előbbi nem pótol más ismeretet, az utóbbi ellenben a konkrét ismeretek légióját helyettesíti és teszi feleslegessé.

Az újabb tudományelméleti törekvésekről a szövegben idézettek kivül még a következő művek is tájékoztatnak: BENJAMIN, An Introduction to the Philosophy of Science, 1939, BERNAL, The Social Function of Science, 1939, BROAD, Scientific Thought, 1923, BURG, Konstitution und Gegenstand im logistischen Neupositivismus Rudolf Carnaps, 1933, CAMPBELL, What Is Science? 1921, CARNAP, Physikalische Begriffsbildung, 1926, Der logische Aufbau der Welt, 1928, Abriss der Logistik, 1929, Logische Syntax der Sprache, 1934, COHEN, Reason and Nature, 1931, FRANK, Das Kausalgesetz und seine Grenzen, 1932, HILBERT és ACKERMANN, Grundzüge der theoretischen Logik, 1928, JEVONS, Principles of Science, 1907, KAUFMANN, Methodenlehre der Sozialwissenschaften, 1936, KRAFT, Die Unmöglichkeit der Geisteswissenschaft, 1934, NATORP, Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften, 1910, PEARSON, Grammar of Science, 1911, POINCARÉ, Tudomány és fölterés, 1908, Science et méthode, 1909, RITCHIE, Scientific Method, 1923, RUEFF, From the Physical to the Social Sciences, 1929, RUSSELL, The Scientific Outlook, 1931, WITTGENSTEIN, Tractatus logico-philosophicus, 1922.

Hasznos tájékozást meríthetünk etekintetben Eddington felfogásából, aki éppen az új fizika ismeretelméleti és filozófiai tanulságait vonja le.³

Ezt az új fizikát, amely a XIX. század klasszikus elméleteivel szemben forradalmi haladást jelent, a relativitáselmélet és a quantumelmélet tartalmazza (28). Ennek a haladásnak a jelentőségét Eddington Kopernikus, Newton és Darwin tanaival állítja egy vonalba és megvan győződve arról, hogy az általános emberi gondolkodást oly mélyen fogja befolyásolni, mint ezek. (8).

Itt tehát olyasmiről van szó, amire a jogtudománynak is, — mint a saját tudományvoltát kutató minden egyéb tudománynak is, — érdemes felfigyelnie. Olyasvalamiről, amit büntetlenül nem is lehet elhanyagolni. A jogelméletnek, mint specializált jogtudománynak, előkelő hívatása, hogy közvetítőként lépjen fel akkor, amidőn a tudomány egyéb terein a jogtudomány számára értékesíthető haladás mutatkozik.

Amidőn most Eddingtont kikérdezem aziránt, hogy mi mondani-valója van a jogtudomány számára, akkor szó sem lehet arról, hogy a relativitáselméletet, vagy a quantumelméletet naívnul és kritikátlanul átírjuk, átültessük. Hanem csakis az ismeretelméleti és filozófiai *tanulságait* vizsgáljuk meg atekintetben, vajjon nem erősítenek-e meg olyan szempontokat, amelyek a jogtudományban is felmerülhetnek.

Eddington szerint a fizikusok rájöttek, hogy mekkora segítséget jelent az ismeret keresése közben, ha értjük annak az ismeretnek a természetét, amelyet keresünk (5). A fizika minden állítását megfigyelés útján kívánja igazolni és ezáltal *válogató próbának* (selective test) veti alá a fizikai ismeretet. Ez a válogatás pedig *szubjektív*, mivel attól az érzéki és értelmi felszereléstől függ, amely megfigyelésünk eszköze (17).

Az ismeretelmélet azáltal nyújt hatalmas segítséget a fizikának, hogy folytonosan kritizálja ennek az érzékszervi és értelmi felszerelésnek a befolyását a megfigyelés útján nyert ismeretre. Ezt a segítséget Eddington ügyes hasonlatokkal szemlélteti. A halkutatót, aki a hálójával fogott halak megmérése alapján általános tételként állítja fel, hogy két hüvelyknél rövidebb tengeri élőlény nincsen, a parton álló néző barátságosan és hasznosan figyelmeztetheti, hogy erre az eredményre egyszerűbben is rájöhetett volna, ha a kifogott halak helyett *hálója szeméit* mérte volna meg (18).

Megint csak az ismeretelméleti vizsgálat *hatásosságát* szemlélteti Eddington a következő hasonlattal: Valaki megfigyelés útján eljuthat arra az *a posteriori* általánosításra, hogy valamely házban 50 filléرنél drágább cikk nem található, de erre *a priori* is rájöhetett volna, ha tekintetbe veszi, hogy a Woolworth áruházból rendezték be (50 filléres — sixpence — áruház) (24).

Bájos hasonlat az is, hogy a külső megfigyelő természeti törvényt vélhetne felfedezni abban, hogy a cambridgei hallgatók éjjél előtt mind

³ SIR ARTHUR EDDINGTON, *The Philosophy of Physical Science*. Cambridge. 1939. IX+230.

visszatérnek kollégiumuk falai közé. Ha felvilágosítják, hogy ennek a törvényszerűségnek az eredete a kollégiumi hatóságokban keresendő, akkor helyesen nem arra kell következtetnie, hogy a törvényszerűség *független* a hallgatók természetétől, hanem, hogy *nem úgy* függ azzal össze, mint ő gondolta (25).

Az alapgondolat megértését megkönnyítő hasonlatok sorában végül megemlítem a kiegészített Prokrustes mesét. Prokrustes ágyat szerkesztett és vendégeit vagy kinyújtotta, vagy megkurtította, hogy az ágyba beillők legyenek. Eddington elárulja nekünk a mese folytatását és ebben van a tanulság. Prokrustes másnap reggel megmérte vendégeit és tudós értekezést küldött az attikai antropológiai társaságnak „Az Utasok Természetének Egyformaságáról“ (109).

Miután ezekkel a népszerű hasonlatokkal megvilágította az ismeretelméleti megfontolások jelentőségét, Eddington arról világosít fel bennünket, hogy a fizika forradalma ilyen ismeretelméleti belátásoknak köszönhető. Így pl. a speciális relativitáselmélet kiindulópontja az a belátás volt, hogy az „éter sebessége“ megfigyelhetetlen. Vagyis, hogy semmiféle megfigyelési eljárással nem lehet igazolni azt az állítást, hogy az éter relatív sebessége 80 km másodpercenként (33).

Ezzel megindult a vadászat olyan „megfigyelhetetlenek“ után, amelyek a klasszikus fizika tanaiban „megfigyelhetők“ jelmezében pompáztak. A híres Heisenberg-féle „bizonytalansági elv“ azon a felfedezésen alapul, hogy „exakt helyzet és exakt sebesség kombinációja megfigyelhetetlen“ (35).

A „távoli egyidejűség“ megfigyelhetetlensége ugyancsak ismeretkritikai elvnek bizonyult. Annak bizonyult a „megkülönböztethetetlen részecskék“ mechanikájának módszere is (39).

Mindezek a „megfigyelhetetlenségi elvek“ azért ismeretelméletiek, mert valamely definíció logikai ellentmondásának felfedezésén alapulnak, amely megfigyelési eljárásukat ígéri meghatározni (41).

Egyes mennyiségek megfigyelhetetlenségének kiderülése volt az ismeretelméleti elvek érvényesülésének leggyakoribb formája a fizikában. S az ismeretelmélet behatolása a fizikába gyökeresen megváltoztatta ennek természetét, mert elérhetővé tette a szabatoságot (45). Ezeknek a szabatos törvényeknek tárgyai azonban csupán valószínűségek (46).

Az ismeretelméleti fizika ugyanis közvetlenül az *ismeretet* vizsgálja, míg a klasszikus fizika a *külvilágot* (49). A valószínűség elmélete már most lehetővé teszi, hogy a külvilág nemszabatos ismeretét szabatosan meghatározzuk, tehát nemszabatos voltának mértékét is szabatosan megállapítsuk. Így a valószínűség bevezetése a fizikai elméletekbe azt jelenti, hogy tulajdonképpen az ismeretet vizsgáljuk. Mert a valószínűség valamely eseményre vonatkozó ismeretünknek, nem magának az eseménynek a tulajdonsága (50).

Eddington kétségtelennek tartja, hogy a relativitáselmélet fizikai hipotéziseknek ismeretelméleti elvekkel való helyettesítését jelenti. De továbbmenőleg arról is meg van győződve, hogy az alapvető hipotézisek egész rendszere helyettesíthető ismeretelméleti elvekkel. Az összes

alapvető természettörvények ismeretelméleti megfontolásokból levezethetők. *A priori* ismeretet jelentenek s ezért *teljesen szubjektívek* (57). De sőt még a természet *konstánsai* is levezethetők ismeretelméleti megfontolásokból s *a priori* megismerhetők (58). Nem vezethetők le a „speciális tények”, — mert ezek lényege éppen az, hogy másként is lehetnének (64).

Arra a meglepő eredményre jutunk tehát, hogy az anyagi világ a „szelektív szubjektivizmus” értelmében *alanyi*, a tisztára *tárgyi* világ ellenben a szellemi világ. Mert megfigyelésen alapuló ismeretünk tárgyi eleme az élet, a tudat, a szellem (69).

Az ismeretelmélet forradalmasító és megtermékenyítő hatásának nagyszabású példája a relativitáselmélet. Einstein a tér és az idő mennyiségeire is alkalmazta azt a gyakorlatot, hogy új fizikai mennyiségek bevezetése csak a mérési műveletek és számítások *definiálása* útján történhetik (71). A távolság mérésére bármikor reprodukálható mértéket kerestek. Ez nem lehetett maga is távolság, mert ez *circulus vitiosus*. Dimenzió nélküli mennyiségeket, tiszta számokat kellett találni. Ezt a quantum-elmélet szolgáltatta, amely az anyag szerkezetének tiszta számbeli leírását dolgozta ki. Az eredmény az volt, hogy quantumelméletileg meghatározott szerkezetnek térbeli kiterjedése a *távolságnak*, időbeli periodicitása pedig az *időnek* mértékéül szolgál (57).

Az ilyen mérték szemléltetésére Eddington felhossa a kalcit kristályt, amelynek hossza 10^8 rácsközből (lattice interval) áll (74). Ezt négy dimenzióban (időtérben) tekintve, a periodicitás nem egyéb, mint időbeli rácsköz-szerkezet. A *távolság* mértéke tehát a térbeli rácsköz sejtek meghatározott száma, az *idő* mértéke pedig a kristályszerkezet időbeli rácsköz sejtjeinek meghatározott száma (76).

Az ilyen mérték korlátlanul reprodukálható és ugyanaz marad a legtávolabbi tejúton és a legtávolabbi időben is (75).

Mégis vannak fogatkozásai és ezek felismerése vezetett Einstein gravitációs elméletéhez. Először is nem szabad erős elektromos vagy mágneses mezőbe kerülnie (79). Másodszor a mértéknek *rövidnek* kell lennie. Miért? Képzeld el, hogy a Földet úgy szúrjuk keresztül egy ilyen hosszú kristály mértékkel, mint kötőtűvel a narancsot. A Napnak és a Holdnak a dagályt támasztó ereje a hosszú kristályt is meg fogja nyújtani. Szabatos mérés céljából tehát a gyakorlati metrológus a Napnak és a Holdnak az eltávolítását fogja követelni. Ez nem megy. Ezért rövid mértékkel és rövid távolságok mérésével kell beérnünk. Nagy távolságokat csak pontatlan megközelítéssel lehet rövid szakaszokban való mérés útján meghatározni. Ha pontos megközelítésre törekszünk, ez a módszer is kétértelműségre vezet. Ez a kétértelműség az „elmozdítás integrálhatatlansága (*non-integrability of displacement*)”. (82).

Ez az elv az alapja Einstein gravitációs elméletének (83). Az infinitesimális intervallumokon nyugvó helyezés pedig alapja az általános relativitáselméletnek (84). Eddington ebben kitűnő példáját látja annak, miként tesz lehetővé nagy tudományos felfedezést az ismeretelméleti kutatás (84).

A quantumelmélet áttekintése után Eddington a következőkben foglalja össze eddig elért eredményeit:

A fizikai ismeret, definíció szerint, csakis a megfigyelés útján ellenőrizhető ismeretet foglalja magában. Minden tételének részletezett megfigyelési eljárás eredményét kell állítania. Különösen valamely fizikai mennyiség definíciójának kell a mennyiség mérési módszerét egyértelműen meghatároznia.

Minden fizikai mennyiség meghatározása felteszi a távolság és az idő meghatározását. Ezek mértékéül csakis tiszta számok által meghatározott szerkezetek szolgálhatnak. Az ilyen mértéknek tehát quantum specifikáció útján reprodukálhatónak kell lennie (102).

Ilyen specifikáció azonban csakis rövid mértékeket nyújt, amelyekkel csak infinitesimalis elmozdításokat lehet mérni térben és időben. Nem szabad feltenni, hogy az így mért elmozdítások integrálhatók.

Exakt megfigyelések egymást befolyásolják és ezen meghiúsul minden törekvés, hogy megfigyelés útján határozzuk meg valamely fizikai mennyiség mérésének az exakt feltételeit. Apró részleteket a véletlenre kell bízni.

Ezzel a valószínűség az alapvető definíciók elemévé lesz. Megfordíthatatlan vonatkozást teremt a megfigyelés és a formulázott megfigyelési ismeret között. Ez a megfordíthatatlanság teszi a fizikát indeterminisztikussá, ha jövő időben megfigyelhető dolgokra vonatkozó jóslatok rendszerének tekintjük.

A klasszikus fizikában használatos egyes mennyiségekről kiderült, hogy nincsen kielégítő definíciójuk. Ezek megfigyelhetetlenek, mint pl. a távoli feltétlen egyidejűség.

Más mennyiségekről, noha bizonyos feltételek mellett megfigyelhetők, kiderült, hogy oly feltételek mellett alkalmazták őket, amelyek mellett nem megfigyelhetők. Így pl. a relativ koordináták definíciója felteszi, hogy a részecskék megkülönböztethetők. Mégis tévesen alkalmazzák őket megkülönböztethetetlen részecskékre vonatkozó problémáknál.

Ezekre a következtetésekre a fizikai ismeret útjának vizsgálata vezetett. Ezek tehát *a priori* következtetések, szemben a megfigyelések eredményeiből levont *a posteriori* következtetésekkel (103).

Az ismeretelméleti következtetéseknek messzemenő következményei vannak a fizikában. Az abszolút egyidejűség megfigyelhetetlensége vezet a speciális relativitáselmülethez. A valószínűség fogalmának bevezetése pedig a hullámmechanika módszerét eredményezi.

A természet összes alapvető törvényeit és merőben számszerű konstánsait is ismeretelméleti úton és matematikai kidolgozással lehet — bármiféle fizikai hipotézis nélkül — meghatározni.

Ezek az alapvető törvények és konstánsok ennél fogva teljesen *szubjektívek*, azaz a megfigyelő érzékszervi és értelmi felszerelésének nyomai az ismereten. Ily *a priori* ismeretünk ugyanis nem lehetne egy objektív világot kormányzó törvényekről.

Azért a fizikai világegyetem nem teljesen szubjektív. A fizikai ismeret ugyanis a természet törvényein kívül a minket körülvevő kü-

lönös tárgyakra vonatkozólag a speciális értesülésnek óriási tömegét is magában foglalja. Ez részben objektív, részben szubjektív.

A szubjektív törvények a gondolat fogalmi keretének a következményei, amelybe megfigyelés útján szerzett ismeretünk, formulázásunk módszerrel által belekényszerül. Ezért felfedezhetők a gondolatkeret *a priori* vizsgálata útján éppenúgy, mint a belekényszerített tényleges ismeret *a posteriori* vizsgálata útján (104).

A fizika alapvető törvényeinek jellemző formája a szubjektivitás. Ha vannak objektív eredetű törvények is, azok alkalmasint másféle típusúak. Kívül esnek a fizikán, mint az öntudat és az élet.

Az ismeretelméleti törvények kényszerítőek, egyetemesek és szabatosak. A fizika törvényei is ilyenek, nem pedig a közkeletű felfogás szerinti tapasztalati törvényszerűségek (105).

Azok a kezdetleges gondolkodási formák, amelyek a fizika forradalma ellenére is uralkodnak ezen a tudományon, Eddington szerint a következők:

1. Az *univerzum* gondolatformája, amely az érzékszervi tapasztalat útján nyert ismeretet, mint egy *világegyetem* leírását formulázza.

2. Az *analízis* gondolatformája, amely a világegyetemet, mint számos rész együttlétezését fogja fel.

3. Az *atomizáló* gondolatforma, amely az analízistől azt kívánja, hogy a végső részek azonos szerkezeti egységek legyenek. Ennélfogva minden változatosság a szerkezetben, nem pedig elemeiben leli magyarázatát.

4. A *megmaradás* gondolatformája — a szubsztancia módosított alakja, — amely azt követeli, hogy a végső részek bizonyos fokú állandósággal bírjanak.

5. A *részek önelégültségének* (self-sufficiency) gondolatformája, amely a létezés fogalmából ered. Mivel az előző gondolatformákkal összeütközésben áll, kompromisszuálisan a részeket *belső lényegük szerint* önelégültnek tekintik, de mégis egymásrahatóknak *ismeretünkben*, amelyet a valószínűség érdekel. [Megjegyzendő, hogy sok szól emellett, hogy minden kölcsönhatás a végső részecskék megkülönböztetetheletlenségéből származik. Eszerint a kölcsönhatás eredete szubjektív. A végső részecskék is részben alanyiak, de a megkülönböztetetheletlenségnek tulajdonítható kölcsönhatás alanyisága az előbbtől független (128)]. A megfigyelés és a valószínűségi ismeret közti megfordíthatatlanságot — s ezzel magát a valószínűség gondolatformáját — mint ismeretelméleti elvet lehetne levezetni abból a gondolatformából, amely az elemi fizikai rendszerektől azt követeli, hogy izolálhatók és mégis megfigyelhető is legyenek (136).

A *szerkezet* fogalmának az a jelentősége, hogy a műveleteknek határozható sora (terminable set of operations) matematikailag leírható strukturával bír. A fizikai ismeret tisztára *strukturális* ismeret, úgy-hogy a világegyetemnek, amelyet leír, csakis a szerkezetét ismerjük (142).

Annak felismerése, hogy a fizikai ismeret *szerkezeti* ismeret, eltö-ről mindenféle dualizmust tudat és anyag között. Ez a dualizmus

ugyanis attól függ, hogy a külső világban olyasmit találunk-e, aminek természete összemérhetetlen azzal, amit a tudatban találunk. A fizika azonban a külső világban csakis *strukturát* talál és ugyanazt megtalálja a tudatban is (150).

Mit remélhet a jogtudomány a fizika forradalmi fejlődésétől? Ha valaki nyugodtan végiggondolja Eddington beszámolóját a fizika ismeretelméleti forradalmáról, akkor abból a következő tanulságokat viheti át a jogtudományba, anélkül, hogy kritikátlansággal lenne vádolható:

1. Szokatlanul újszerű, meglepetésszerű felfedezések vagy belátások a jogtudományban is éppenúgy esedékesek lehetnek, mint voltak a fizikában, mert a XIX. század jogtudománya aligha volt fejlettebb, tudományosabb, mint fizikája.

2. Az a türelmetlenség az ismeretelmélettel szemben, amely a módszerek fárasztó elemzése helyett azoktól független tárgyakat, metafizikát követel, reakció, visszaáramlás csupán. Ha a fizika az ismeret elemzésének köszönheti fejlődését, ha ott termékenynek bizonyult a törvényszerűséget (valószínűséget) a tárgyak helyett ismeretükre vonatkoztatni, akkor a jogtudomány számára is hasznos lehet — esetleg forradalmi fejlődést is eredményezhet — a jogi ismeret kritikája.

3. A jogtudományban sok minden fordul meg a tények és a normák különbségén. A fizikában a tények — mint okozatosan meghatározott jelenségnek — az eszméje azonban meglehetősen háttérbe szorult. Még vannak *speciális* tények, — amelyek másként is lehetnének, — a *törvényszerű* tények helyére ellenben valószínűségek léptek és pedig megismerési valószínűségek.

4. A bizonytalansági elv a szabatosan meghatározott (determinált) valószínűség határai között helyet csinál a véletlennek, a szellemnek, a szabadságnak. Helyet csinál bizonyos értelemben az értéknek, a normának. Ezt azonban aligha szabad naívan és kritikátlanul úgy képzelni, mintha a valóság hézagain most már megkapaszkodhatnának az érték gyökerei. Hanem olyasféleképpen lesz ez értékesíthető, hogy az érzékszervi megfigyelés útján szerezhető ismeret a valószínűség törvényfogalmával helyet csinál az érvénytartalmak mérlegelése útján szerezhető ismeretnek. A valószínűség eszméje a kettőt esetleg közös nevezőre hozhatja, ha a valószínűséget az ismeretükre vonatkoztatjuk.

5. Megszívlelendő az univerzum, az analízis, az atomizálás és az önelégült részek gondolatformáinak kritikája is. A „jogszabály“ kifejezést pl. gyakran oly magabiztosan használják, mintha az az egy már mindenestre biztos volna, hogy a jognak „önelégült része“ a jogszabály. A fizika ismeretelméleti forradalma jótékonyan előkészít arra, hogy e ponton is még meglepetésekre lehetünk elkészülve. Az első talán az, hogy a jog semmivel sem kevésbé jogeset, mint jogtétel (jogszabály). Ezzel le van leplezve az „önelégült jogszabály“ gondolatában és hangoztatásában rejlő fallácia, amely a jogot annak egyik jelentkezési alakjával azonosítja. Szabó ennél is tovább megy. Szerinte nincs jogszabály, hanem csak jogrend van. Az „önelégült rész“ gondolat-

formáját itt háttérbe szorítja az „univerzum“ gondolatformája. Valóban, van jogrend? Pontosabban, nincs-e a jogrend mellett jó adag jogrendetlenség is? A fizika ismeretelméleti útmutatása ez: Szabónak igaza van a jogszabálynak, mint önelégült résznek a leleplezésében. A jogrend pedig megismerési valószínűség, nagy bizonytalansági koefficienssel (ez a jogrendetlenség). A jognak bekövetkezendőségekre és bekövetkezhetőségekre (jogi szükségességre és esélyre) bontása is az analízis gondolatformája alatt áll.

6. A fizika ismeretelméleti forradalmának mindenesetre megvan az a jótékony hatása, hogy *bizalmatlanná tesz a naív realizmussal szemben*, amely a kezdetleges gondolkodásnak legjellegzetesebb formája. Az ismeretkritika mérlegén lemérve pl. a jog ú. n. *hatalmi* elmélete, amely szerint — Somló fogalmazásában — „a jog valamely rendszerint követett, átfogó és állandó legfőbb hatalom normáit jelenti“ (*Juristische Grundlehre*, 1917, 105), könnyűnek találhatik. A *vaskos realitásokra* történő hivatkozás ezentúl kevésbé fog imponálni.

7. A leglényegesebb azonban a „szelektív szubjektivizmus“. Ez a fizikára nézve annyit jelent, hogy érzékszervi és értelmi felszerelésünk olyan nyomot hagy, oly erős válogató hatást gyakorol a megfigyélés útján szerzett ismereteinkre, hogy a természet törvényei és konstansai alanyi természetűnek és ezért *apriorinak* bizonyulnak.

Mit jelent ez a jogtudományra nézve? Szó szerint átírni nem lehet, hiszen a jogtudományban érzékszervi megfigyelésről — legalább közvetlenül — nincsen szó. Senki sem fog azonban ebből arra következtetni, mintha értelmi felszerelésünk, alanyiságunk, gondolatformáink és kívánságaink a jogismeretre is meghatározó befolyást ne gyakorolnának.

A fizikai ismeretelmélet „szelektív szubjektivizmusa“ felébreszti a gyanút, hogy a jogi megismerés rendező elvei és szervező elemei is *bennünk*, alanyiságunkban vannak, hogy a jog csupán elmosódó általános kifejezés kívánságaink, lelkifolyamataink komplikációjának megjelölésére.

A vérbeli tudós lelki berendezéséhez hozzátartozik valami enyhe és jótékony nyugtalanság és gyanakvás. Tartania kell attól, hogy megszokott, beidegzett nézeteiről „valami kisül“, hogy előbb-utóbb valami nagy leleplezés esedékes, amely őt magát is leleplezheti. Ezért inkább leleplező akar lenni, mint leleplezett. Az áltudósnak ilyen gondjai nincsenek. Az egyik komoly dolognak tartja a fizika ismeretelméleti tanulságainak a jogtudomány szempontjából való megvizsgálását, a másik kézlegyintéssel túleszi magát rajta. Pedig az a fény, amellyel az ismeretelmélet a fizikai tudomány előítéleteit átvilágította, a jogi tudomány előítéleteit is könyörtelenül megvilágítja.

A pozitívizmus tanulságai

Eddington elismeri, hogy Kant jelentős mértékben előrelátta azokat az eszméket, amelyekre most a fizika fejlődése vezet rá a gondolkodókat (189).

A *logikai pozitivizmusra* is hivatkozik, de azzal a fenntartással, hogy annak *általános* követelménye, — amely szerint *minden* tudományos állítást igazolási eljárásának megjelölésével kell biztosítani — nem kedvez annak a törekvésnek, hogy a fizikát ezzel a követelménnyel *megkülönböztessük* minden másfajta ismerettől (189).

Ez a fenntartás minket közelebről nem érdekel. A mai pozitivizmus tanulságai azonban kiegészíthetik a fizika ismeretelméletéből mértett tanulságokat.

A pozitivizmus tudományelméletét Mises foglalta össze.⁴ Kiindulópontja szerint az ismeret haladása csak a nyelvhasználat kritikája útján lehetséges: a meglevő szavakban, fordulatokban és szerkezetekben nem szabad szilárd, változhatatlan elemeit látni a világhépp felépítésének.

Az ismeret minden fejlődése legegyszerűbb kijelentésekre, „protokoll-kijelentésekre“ támaszkodik. Ezek rövid nyelvi utalások közvetlenül jelenleg megfigyeltekre. Amit nyelvi szabályok bizonyos összességének segítségével protokolltételekre lehet visszavezetni, az ezekkel a szabályokkal „kapszolható“ („verbindbar“). Tudományosnak azt a kijelentést lehet tekinteni, amely a köznyelvnek kifejezetten hatályon kívül nem helyezett szabályaival és a tudományos nyelv járulékos szabályaival kapszolható. Tartalmi kifejezőmód szerint a protokolltételekre való visszavezethetőség a világnak elemekre (felvételekre) szétbontását jelenti (Mach).

Minden tudományos törekvés célja megfigyelhető jelenségek között összefüggéseket találni, hogy valamely részben adott komplexumból a hiányzó elemek gondolatban képezhetőek legyenek. Egyes megfigyelésekből kiindulva általános tételeket (indukciós következtetéseket) szerkesztünk és ezeket azután, a fogalmak folytonos szabatosítása révén, tautologikus, a köznyelvtől elválasztott (axiomatikus) rendszerekké képezzük. A tautológiák nyelve és a protokollnyelv közti (sohasem szabatos) hozzárendelés segítségével a rendszerben dedukált tételekből a valóságra vonatkozó kijelentéseket nyerünk, amelyeket megfigyelés által ellenőrizhetünk. Egyetlen elméletet sem határoznak meg egyértelműen a jelenségek, valamennyi tartalmaz önkényes elemeket. Egyetlen elmélet sem végérvényes, valamennyi alá van vetve újabb tapasztalatok során további vizsgálathoz.

Az okozatiság fogalma a fizika differenciális egyenleteiben kap matematikai szabatososságot, amelyek valamely változónak folytonos időbeli változásait már megfigyelt mennyiségek által fejezik ki. Nem kivétel nélkül, de a viszonylagos gyakoriság állandó értékeivel fellépő kapcsolatok a valószínűség fogalmára vezetnek. A fizika mindkettőt használja, s egyelőre nem látni, vajjon egyik közülük fölülmű marad-e.

Az a vélemény, mintha alapvető, maradandó különbség állana fenn a természettudományok és a szellemtudományok módszere vagy éppen „megértési módja“ között, tarthatatlan. A történelemben és a társada-

⁴ RICHARD VON MISES, Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung. The Hague. W. P. van Stockum. 1939. XII+467.

lomtudományokban is megfigyelésekkel, induktív általánosításokkal, tehát elméletekkel és tautológikus rendszerek kezdeteivel van dolgunk, valamennyi eredmény végső sorban a tapasztalaton felülvizsgálható kijelentés.

A kutatás haladása minden téren eltávolodást jelent a metafizikától a kapcsolható, tudományos kijelentések birodalma felé.

Személyes parancsokból, amelyek kezdetleges fokon a társadalmi életet szabályozzák, fejlődik ki az általános, leválasztott (losgelöst) kell-tételek (Solsätze) vagy magatartási normák jelentése. Valamely normarendszer megokolása (Begründung) csakis olyan tételekből állhat, amelyek megfigyelhető jelenségek (cselekedetek és következményeik) közti összefüggéseket fejeznek ki, tehát tárgytudományokba (Sachwissenschaft), mindenek előtt a szociológiába, tartoznak. Normarendszerek elfogadása vagy elutasítása kollektív akaratképzés útján történik, amelynek során mindenki a társadalom rá gyakorolt hatásainak befolyása alatt áll. Semmiféle tapasztalat sem erősíti meg az erkölcsi értékek objektív, minden ember által belátható skálájának a fennállását. (426—428).

Ez tehát a mai pozitívizmus foglalata. Az ismeret elemzésében nem hatol olyan mélyre, mint Eddington „szelektív szubjektívizmusa“. De éppen azért, mert nem csinál gondot magának az alanyiség behatolásából, jól kiegészíti Eddington tudományelméletét. Az exakt tudományokon tájékozódó tudományelmélet közös eredményeit igyekszik összefoglalni és mérsékelt fogalmazásában eltekint olyan következtésektől, amelyeknek elfogadását nem mindeniktől várhatja.

A jogtudomány számára a mai pozitívizmusból a következő tanulságokat lehet levonni:

1. Ez egészen más értelemben pozitívizmus, mint a mai erősen bírált jogpozitívizmus.

Itt a pozitívizmus azt jelenti, hogy a tudományos megismerés, — amely a leírt módon megfigyelésből indul ki és axiomatikában végződik — lehetséges, és hogy a tudomány haladását, az értelem munkáját más nem pótolhatja.

A jogtudományban ezzel szemben pozitívizmuson azt a felfogást értik, hogy csakis tételes jog van, hogy a jog csakis statuált jogtételekből áll. Ennek a felfogásnak van közös gyökere a tudományos pozitívizmussal. A természetjog elleni reakcióképpen ugyanis a jogi megismerést az *empirikusan kimutatható* jogtételekre korlátozták. A tévedés abban volt, hogy a *megfigyelhető*t teljesen tudománytalan módon azonosították a *statuált jogtétellel*. Megfeledeztek arról, hogy az papíron maradhat és élő jog esetleg soha sem válik belőle. Hivatkoztak a „mögötte álló“ állami akaratra vagy hatalomra, amik *megfigyelhetetleneknek* bizonyultak. Akik a *tényleges érvényesülést* felvették a jogfogalmi elemei közé, elmulasztották azt a megfigyelési eljárást részletezni, amellyel azt igazolni lehet. A jogpozitívizmus tehát tökéletlen, komolyan nem vett, félbenmaradt pozitívizmus volt. Csak most kezdi az újrealizmus ezeket a hibákat korrigálni a jogra vonatkozó *összes megfigyelhető*k leírásával. A jogtétel elméletét felváltja a jogeset el-

mélete. De a jogpozitivizmus nem csupán a jog konkretizálódásának megfigyelhetőit hanyagolta el a „jogtételben már kész jog“ fikciójával. Hanem elhanyagolta a jog delegálásának, joggáválásának megfigyelhetőit is, amely hibájára a szabadjogi irány figyelmeztetett.

Ebből láthatjuk, hogy míg a talmi jogpozitivizmus szerencsére letűnőben van, a tudományos pozitivizmusra még szerep vár a jogtudományban.

2. A pozitivizmus figyelmeztet a nyelv szerepére, amellyel gondolkodásunkat befolyásolja. A jogtudományban is nyomának kell lennie annak, hogy a szavakon keresztül kezdetleges gondolatok uralkodnak ismereteinken. Megismerésünk szűrőszerkezete tehát nem kettős — érzékszervi és értelmi felszerelésünk —, hanem hármas: a nyelvi konvenció a harmadik szűrő.

3. A kauzalitás kritikája sokkal mélyrehatóbb a pozitivizmusban, semmint azt a fenti óvatos fogalmazás sejtetné. A nyelvtörténet szerint időbeli és okozati kapcsolat között kezdetben nem tesznek különbséget. A kauzális kijelentések annak a kezdetleges képzetnek felelnek meg, mintha lennének elszigetelhető egyes események, amelyek minden egyéb történéstől függetlenül bekövetkezhetnek. A kauzális gondolkodás felteszi az egyes események elszigetelhetőségét és ismételhetőségét. Felteszi az időbeli egymásutánt is. Mindez problematikussá válik a haladás során. A kauzalitás ú. n. problémája azért áll elő, mivel a kauzális mondatoknak megfelelő kezdetleges képzetek tarthatatlannak bizonyulnak, viszont a nyelv nem jól alkalmazkodik ismereteink változásához. Hume felismerte, hogy a „szükségszerű következés“ benyomását csak a jelenségek tapasztalati időtérbeli kapcsolatából mérítjük. Kant visszaesett a régebbi felfogásba, amely szerint az okozatos következésben benne lakozik valami a logikai következés szükség-szerűségéből és méltóságából. A kauzalitásnak Hume-féle empirisztikus felfogása — pontosan: az ennek megfelelő okozatos vonatkozás — az, amelyet számszerűen követhető jelenségsorok esetén matematikailag differenciálegyenletekkel fejezhetünk ki, amelyekben az idő a független változó.

Ha valamely tételt, amelyet sok és megbízható megfigyelés igazol és minden más tapasztalatunkkal szemben is biztosít, okozati tételként formulázunk, ezzel érvényét nem növeltük. Semmi bizonyosságunk nincs aziránt, hogy a tételben leírt magatartás a jövőben is mindig megfigyelhető lesz. Ha tehát indukciós következtetéseket igazolni akarunk és okozatos kijelentésekkel, mint közbeeső láncszemekkel, kívánjuk igazolni a különös megfigyelésekből általános tételekre való átmenetet, akkor tudnunk kell, hogy mit sem nyertünk ezzel s az általános tételek érvényét sem ki nem terjesztettük, sem meg nem erősítettük. Az okozati törvény annak a tapasztalatnak az általánosítása, hogy valamely megfigyelt eseményhez szabályosan található valamely másik esemény. Ha elhagyjuk azt a naív álláspontot, amely a gyakorlati életet és a legtöbb tudományos problémát is teljesen kielégíti, s amely szerint a világot egyes, elszigetelt, azonos feltételek mellett ismételtető

eseményekre lehet szétbontani, akkor a kezdetleges okozati kijelentések s ezzel az okozati törvény is elveszti világos értelmét.

A végső következtetés tehát az, hogy a kauzális kijelentések megfigyelt jelenségek közti vonatkozás kifejezésére szolgálnak, amely azonban nincs szabatosan definiálva. A kauzális kifejezőmód — noha a gyakorlatban és sok tudományban is használható, — kezdetleges, tökéletlen világképen alapul és nem hozható összhangba a külvilág kritikai felfogásával, sem pedig nem pótolható általában valamely szabatos formulázással. (160—175).

A kauzalitás tehát határozottan veszített jelentőségéből. Elvesztette „méltóságát“, szükségszerűségét, a szükségszerűen gondolkodási forma jellegét. Megtartotta korlátozott hasznosságát. Ahol azonban nem hasznos, ott nem köt többé. Ezzel pedig megrendül a valóságnak, a ténynek az a merev fogalma is, amely kizáró ellentéte az érték vagy a norma érvénytartalmának.

A kauzális valóság megrendülése felkelti a várakozást abban az irányban is, hogy az érték merev fogalma, — amely mintegy tükörképe csupán a valóságfogalom merevségének — nem fog-e szintén fellazulni, feloldódni.

4. Ezt a várakozásunkat elégíti ki a „leválasztott kell-tételek“ elmélete.

Az a parancs, amely a tartalmával akkor is köt bennünket, amikor az eredeti parancsoló, sőt bármiféle parancsoló eltűnt, nem egyéb kondicionált impulzusnál, rögzített vágy- és rémképnél.

Amilyen rögeszme a szubsztanciális valóság maga kauzális szükségszerűségével, olyan rögeszme a szubsztanciális érték is a maga független érvényességével.

Megfigyelésünk terében mint végső elemek a közvetlenül „megfigyeltek“ úszkálnak. Impulzivitásunk terében pedig végső elemekként „kondicionált impulzusok“ úszkálnak. A „megfigyeltek“ rögzítése a kauzális szükségszerűség fonalán a szubsztanciális valóság képéhez, az „impulzusok“ rögzítődése pedig az „elszabadult imperatívuszok“ független érvényességéhez, a szubsztanciális érték képéhez vezet.

Mindkettő vágykép is, meg létkép is. A valóság a külvilágban való biztos és kiszámítható tájékozódás vágyképe, noha elsősorban létkép. Az érték pedig kondicionált reflexek létképe, noha elsősorban a szabadság vágyképe.

A jogtudományt ebben a nagy osztozkodásban az érdekli, vajjon a normatartalom vizsgálata lehet-e tudomány. Az, hogy a végső elemek a „megfigyeltek“, nem redukálja-e mégis az érvényt a kauzális valóságra? Szerencsére ez utóbbi nincs, tehát nincs mire redukálni.

Az benne van a pozitívizmusban, hogy a tudomány csakis „közvetlenül megfigyeltekre“ tud építeni, csak ezekből kiindulva jut tautológiáihoz és axiómáihoz. A közvetlen megfigyelés a jogtudományban csakis a jogeset, a tényállás, — mint a jogalkalmazás „megfigyeltjei“ — és a jogképző folyamatok, — mint a jogalkotás „megfigyeltjei“ — tanulmányozása lehet. Ebből a normatartalomra következtetni — hogyan kell ítélni? — milyen legyen a törvény? — csak abban az értelem-

ben lehet, hogy a beható megfigyelés és tanulmányozás kritikailag megtisztítja azt az impulzust, amelynek alapján a kérdést eldöntjük.

A tudományos megfigyelés tehát *kiszűri* az impulzusok zűrzavarából azt, amely az összes szempontok legszélesebb áttekintésén alapul.

A jog tételeit — elválasztva eseteitől — szabadon úszkáló tartalmaknak s a rájuk vonatkozó tudományos tételeket tautológiáknak tekinthetjük. Ezeket igazolni természetesen csakis a jogeset megfigyeléséből lehet. A jogrendet fenntartó kollektív akaratképződés megfigyelése — pl. a statisztikai és közvéleménykutatás módszereivel — olyképpen egészíti ki a verifikálási eljárást, mint a szerződéskötés megfigyelése a szerződés végrehajtásáét. A jogalkalmazás statisztikája és a jogképződés statisztikája lehet a jogtudomány inductív, megfigyelési alapja. Amennyiben a jogtételekre vonatkozó tudományos tautológiákat e megfigyelések „protokolltételeire“ vissza lehet vezetni, annyiban igazolva vannak a joglogikai, fogalmi, konstruktív következtetések. Van tehát a megfigyelteknek statisztikai szerkezete s a tautológiáknak fogalmi szerkezete. Ha utóbbit vissza lehet vezetni az előbbinek „protokolltételeire“, akkor van jogtudomány. A jogtudományban sem ismerhetünk mást, mint *szerkezetet*.

A természetfilozófia tanulságai

A természettudomány forradalmát látva, előre erősödik bennünk két különböző benyomás. Egyik az, hogy ekkora átalakulás nem maradhat hatás nélkül a többi tudományokban sem. A másik az, hogy az új természettudományt nem lehet egyszerűen átírni, naivul átvenni, közvetlenül alkalmazni a többi tudományokban.

Sokan fogják érezni, hogy bármi nagy legyen is a természeti világgép átalakulása, abban mégis hiányoznak a szellemi világgép értelmezésének támaszpontjai. A művészet, a vallás, a jog magyarázatára a természeti világgép, elterjedt nézet szerint, szükségkép elégtelen, mivel a természet a világ fennállásmódjainak csak egyikét jelenti, amelyből hiányzik, — mert egy másik fennállásmódba esik — a művész alkotása, a hívő áhitata és a bíró ítélete.

A természeti és szellemi világgép összhangbáhozatala a filozófia dolga. Ezért érdeklődésre tarthat számot minden olyan kísérlet, amely az új természettudomány filozófiai következéseit kívánja levonni. Ilyen Whitehead kozmológiai tanulmánya,⁵ aki éppen azt tűzi ki céljául, hogy a világnak olyan magyarázatot adjon, amely az új természettudománynak megfelel.

Másfelől Whitehead kozmológiája azért is érdekes, mivel a természeti világgéppel szemben hasonló elégedetlenség tölti el, mint a szellemtudományok művelőit. Ez az elégedetlensége részben a régi, részben az új természettudományokra is vonatkozik. Fő kifogása, hogy a természeti világgép oly *elvonttá* válik, hogy abban a világra egyáltalában nem lehet többé ráismerni.

⁵ WHITEHEAD, ALFRED NORTH, Process and Reality. An Essay in Cosmology. Cambridge. 1929. XXIII+509.

Ilyen elvontság a tárgyakkal más tárgyakhoz fennálló vonatkozásait elhanyagolni. Ez az „egyszerű helyezés (simple location)“ falláciája. Azt hinni, hogy valamely dolog egy bizonyos időben, egy bizonyos helyen van, vagyis a térfoglalást végső realitásnak gondolni, minden más időpontra, anyagdarabra vagy térbeli vidékre való tekintet nélkül, annyi, mint reálisnak tartani azt, amit a realitástól gondolkodásunk céljaira elvonatkoztattunk. Ez a kifogás inkább a régi felfogásra vonatkozik, hiszen ma tudjuk, hogy a környezet átszivárog abba a csoportnyugtalanóságba, amelyet anyagnak nevezünk s ez utóbbi átterjedt a környezetre. A határok mindinkább tarthatatlanokká válnak.

Whitehead azzal vádolja a tudományt, hogy két ágra bontja a világot (bifurcates the universe). Önkényesen szabja meg, hogy minek hajlandó fontosságot tulajdonítani és minek nem. Bifurkáció van a szubsztancia és a kvalitás, az ok és az okozat, a dolog és környezete szétválasztásában. Bifurkáció van a test és a lélek, az élet és az anyag, a szellem és a természett között.

A klasszikus természettudományban nem volt hely az erkölcsi és az esztétikai tapasztalat számára, a kreativitás és a szabad akarát számára. Ezeket tehát elhanyagolta. A tényleges konkrét tapasztalatban azonban ezek nem hajlandók kívül maradni, hanem számbavételüket követelik. Hogyan kell átalakítani a világ képét, hogy számbavehesük őket is? Ez Whitehead kiindulópontja. Válasza a kérdésre egyelőre az, hogy a bifurkációt el kell ejteni, mivel annak eredményei csupán absztrakciók.

A természettudományi világkép a maga elvontságában Whitehead szerint tulajdonképpen egészen hihetetlen. El kellene hinnünk, hogy mi a természet számláján jóváírjuk, amit magunk számára kellene könyvelnünk: a rózsa illatát, a fülemüle dalát, a Nap sugarát. A költők tévedésben vannak: önmagukhoz kellene dícsőítő ódákat írniok az emberi értelemről. A természet unalmas téma, hangtalan, illattalan és színtelen, az anyag részecskéinek pusztá száguldozása, vég nélkül, értelem nélkül.

Itt az érzékletről van szó: mi tartozik belőle az érzékelőhöz és mi a külvilághoz. Ennek a kérdésnek alapos megvitatása — az angol filozófiának hagyományos témája — arra az eredményre vezetett, hogy Russell szerint a fizikai tárgy csupán perspektíváinak rendszere, azaz logikai konstrukció és nem reális létező, Broad szerint pedig csupán okunk van hinni létezésében, de közvetlenül nem érzékeljük. A nagy vita eredményeként a realizmus defenzívába szorult, — mint irányzat szétbomlott, — miután az „ideáлизмus cáfolatát“ kihirdette.

A filozófiának egész sor nagy kérdése — az alany és a tárgy, az ismeret és a tapasztalat, a szubsztancia és a kvalitás, a megmaradás és a változás, az okozatos szükségszerűség és a szabadság, az egy és a sok, a valóság és az érték — hasonló válságban van.⁶

⁶ Vö. JOAD, C. E. M., Guide to Philosophy. London, 1936, 592.

Az alternatíváknak ezt a sorát gondolkodásunk viszi bele a problémákba. Az alternatíváktól tehát nem lehet megszabadulni, amíg gondolkodásunknak más *fordulót* nem adunk. Mégis van pragmatikus értéke alternatíváinknak, mert míg a gondolkodás ingaszerűen mozog közöttük, hol az egyik, hol a másik véglet irányában haladva bukkan eredményekre. A filozófiai alternatívák szerepe a gondolat háztartásában annyi, mint minden eshetőség számbavétele és az éppen elhanyagolt eshetőségnek mindig újabb kiaknázása. Mindíg sikerültebb osztzkodásról, elszámolásról van szó a számbaveendő összes kiküszöbölhetetlen alternatívák között.

Mint ahogyan az épülő ház súlyát el kell osztani tartó oszlopai és gerendái között, ugyanúgy a filozófia felépítése is súlyelosztás végső alternatíváinak tartópillérei között.

Whitehead tehát jól fogja meg a problémát. Észreveszi, hogy a természettudomány forradalma fellazította, porhanyóvá tette a végső ellentétek merevségét. Ezért olyan *fordulót* igyekszik adni a gondolkodásnak, amellyel az *ellentéteket átfogó* gondolatokhoz juthat.

Elmondhatjuk tehát, hogy Whitehead, a természettudomány forradalmának lendületében, de azzal szemben érzett elégedetlenségből is, megkísérli felszámolni az ősi filozófiai problémákat. Maga mondja előszavában, hogy ha kísérlete sikerült, nem lehet vitatkozni többé a tér-idő, az ismeretelmélet vagy a kauzalitás problémáján. Lássuk hát, milyen *fordulót* ad ősi, beidegzett problémalátásoknak.

Whitehead hadat üzen annak a beidegzett szokásnak, hogy a világot az alany és az állítmány, a szubsztancia és a kvalitás, a különös és az általános fogalompárjaival írjuk le. Ez okozza szerinte a modern filozófia fő nehézségeit. Ezzel szemben az általános relativitás elve alapján azt mondja, hogy minden tényleges létező jelen van minden más tényleges létezőben (68—69). A tényleges létező tehát a világ-egyetemnek csupán különös összenövése (concrecence). Csupán cseppje a létezésnek (drop of existence).

Ha a fizika az élő testet a fizikai világ többi részének ismeretéből magyarázza, Whitehead ezt *megfordítja* és a fizikai világ egyéb részeit magyarázza az emberi test ismeretéből (167).

Locke szerint az idő örökös enyészés. Whitehead szerint a tényleges létező enyészik el örökösen az idő múlásában, tehát sohasem változik (204). Ennélfogva nem is mozog sohasem, mint ahogyan Newton szerint a mozgás nem alkalmazható az abszolút helyre. Ezért Whitehead azonosítja is Newton abszolút helyét és tartamát a tényleges létezőnek megfelelő atomizált kiterjedés-quantummal. A változás ezek után nem egyéb, mint valamely eseményben összefoglalt tényleges létezők különbözősége (101).

Descartes szerint a gondolkodó teremti a gondolatot. Whitehead ezt is *megfordítja*. A gondolat teremti a gondolkodót. A gondolkodó a véggél, amelynél fogva van gondolkodás. Az organizmus műveletei az organizmusra mint *superjectumra* irányulnak, nem pedig az organizmusból, mint *subjectumból* erednek. Vektorok, mivel sokféle dolgot hordanak össze egyetlen superjectum konstitúciójába (210).

Hume azt hitte, hogy az okozati hatás tapasztalása nyugszik a jelenség közvetlenségén. Whitehead szerint *megfordítva*, a jelenség közvetlenségének (presentational immediacy) az okozati hatáson alapulását tapasztaljuk (248).

Whitehead *megfordítja* Kantot is. Kant szubjektív adatoknak objektív világ megjelenésébe való átmenetét írja le. Whitehead ezzel szemben azt írja le, miként mennek át objektív adatok szubjektív ki-elégülésbe. Kant számára a világ az alanyból merül fel, Whitehead számára a világból merül fel az alany — inkább *superjectum*, mint *subjectum* (123). Kant számára a tapasztalat a szubjektivitásból a megjelenő objektivitásba átmenő folyamat. Whitehead szerint ugyanez a folyamat a külső világ adottságának objektivitásából egyetlen egyéni tapasztalat szubjektivitásába való átmenet (217).

Newton fizikája a tehetetlenségnek, a *skaláris* fizikai mennyiségnek uralkodó szerephez juttatásával elhomályosította azt az igazságot, hogy minden alapvető fizikai mennyiség *vektor*. Ezzel szemben Whitehead szerint a vektoroknak *érzések* felelnek meg. Az érzés csupán *terminus technicus*, amely kifejezi bizonyos elemeknek beleépítését a konkretizáló tényleges létezőbe. Az érzés *vektor*, mert kívülről behoz, sajátta tesz másvalamit. Whitehead legkülönösebb gondolata az, hogy mindennek a világon *érzést* tulajdonít (249). Ezen azonban csak ezt a vektorszerűséget, ezt az elsajátító funkciót szabad érteni. Ezért Whitehead így írja át Herakleitoszt, — aki szerint *minden folyik* — a matematikai fizika nyelvére: *minden vektor*. Viszont Demokritoszt így írja át: az energia minden áramlása quantum feltételeknek engedelmeskedik (438).

Végül Whitehead szakít azzal a filozófiai hagyománnyal is, amely a tudatot, a gondolatot és az érzéki észrevételt — a megjelenés közvetlenségének módja szerinti tudatos észrevételt — a tapasztalás lényeges elemeinek véli. Ezek, szerinte, mind a fizikai, mind a lelki tapasztalatban lényegtelenek. Viszont minden tapasztalat kétsarkú, van fizikai pólusa és lelki pólusa (50).

Az eddigiekből látható, hogy Whitehead a metafizika színfalait alaposan átrendezi. E *megfordítások* után érdeklődhetünk *átfogó gondolatok*: az ősi problémákat elintéző, közömbösítő világmagyarázata iránt.

Whitehead könyvének olvasása olyan kemény dió, hogy e tekintetben alig akad párja a mai filozófiai irodalomban. Kozmológiája olyan bonyolult, hogy kimerítő ismertetésére gondolni sem lehet. Telve van olyan részletezéssel, amelybe az olvasó, aki józanságát a spekuláció mámorával szemben meg akarja őrizni, a szerzőt már a legjobb akaratlan sem követheti.

Kimerítő ismertetésre nincs is szükség. Csupán a fő elgondolás alapvonalainak kiemelése kívánatos, amennyiben ezek a filozófiai világmagyarázatnak a jogtudományban is értékesíthető elemeit szolgáltatják.

Whitehead — mint tanulmányának címe is mutatja — a realitást folyamatnak gondolja. A tényleges létező az egész világegyetem a külö-

nős kielégülés elérésének processzusában (284). Ez a folyamat tapasztalat kialakulása (233). Egyúttal azonban konkretizálódási — egyben-növési — folyamat is. A konkreszcencia az a folyamat, amelynek során a sok dolog világegyeteme individuális egységet nyer, mert a *sok* minden egyes tétele határozott helyet kap az új *egy* alkotmányában (299). A létező ennek a konkreszcenciának csupán egy-egy fülkéje. Az új létező konkreszcenciává elemezhető szét. A ténylegesség csupán belépés a konkrétumba. Nincs a dolgoknak sokasága. Hanem van kreativitás, amelynél fogva nem lehetnek sokféle dolgok, konkrét egységnek alá nem rendelvek. Tényleges világot csakis közvetlen konkreszcencia szemszögéből lehet áttekinteni, ami kizárja bevégeztségét (299). A konkreszcencia tehát az egész világegyetemnek individualizálódása (231).

A világmagyarázat, — Whitehead szerint, — minden ízében a statikus látás és a dinamikus történés összjátékának elrendezése. De minden mondanivalója benne van a valóságos dolgok (*res verae*) szubjektív konkreszcenciájáról szóló beszámolójában (235).

A folyamat és a kreativitás értelmezésére nézve fontos még összefüggésük a vektorszerűséggel. A fizikában a skaláris mennyiségek csupán származékai vektor-mennyiségeknek. Ezt oda lehet fejleszteni, hogy a továbbítás — vagy továbbhaladás („passing on”) — folyamata alapvetőbb az individuális ténynél. Ennélfogva a továbbítás kreativitás: létrehoz, előidéz, teremt (302).

A folyamat abból áll, hogy a tényleges létezők áradatába (flux) örök tárgyak (eternal objects) „lépnek be”. Ezt a „belépést” úgy képzeljük, amint a móló „belenyúlik” a vízbe, holott a móló mozdulatlan s a víz veszi körül mozgással. A folyamat folytonos „megragadásokból (prehension)“ áll. A tényleges létező konkretizálódásának folyamata alatt szubjektív szuperjektum. De kielégülése után objektív halhatatlanságra tesz szert, miután elenyészett. A teremtmény atomisztikus (48) és Whitehead filozófiája a ténylegesség sejt-elmélete (309). A prehenziók azonban nem atomisztikusak (332).

Az eddigiek alapján megérthetjük, hogy Whitehead egész filozófiáját legjobban összefoglalja az a mondata, hogy a világegyetem *teremtő haladás újdonságba* (creative advance into novelty) (314).

Kiegészítésül talán még jó lesz áttekinteni, hogyan oldja fel Whitehead a szükségszerűség és szabadság alternatíváját. A konkreszcencia magában hordja mindannak determinációját, ami determinálható, de azért helyet tart fenn a konkretizálódó subjectum-superjektum szabad döntése számára is (38). Ez éppen a konkretizálódás és szubjektívizálódás értelme. Már most a ténylegesség objektivitást az elenyészésével nyer, miközben elveszti szubjektív közvetlenségét. Elveszti célokozatosságát és elnyeri hatásokozatosságát (40). Amint láthatjuk, a szükségszerűség és szabadság alternatívája a konkretizálódásban, a szubjektívizálódás és objektívizálódás, a levés és elenyészés váltakozásában van feloldva.

Melyek a legfontosabb *átfogó gondolatok* Whitehead kozmológiájának tartószervezetében?

A *folyámát elve* azt mondja, hogy valamely létezőnek a mivoltát az teszi, hogy miként lesz (31). Az *ontológiai elv* azt mondja, hogy tényleges létezőktől elválasztottan semmi sincs (58). A *relativitás elve* szerint minden tényleges létező — s a világegyetem valamennyi eleme — alkotóeleme minden egyes tényleges létezőnek (205). A *szubjektivitás elve* szerint pedig alanyok tapasztalásaitól függetlenül nincsen semmi (234).

Ez elvek alapján Whitehead — mondhatni — *váltófogalmakhoz* jut el, amelyek a filozófiai alternatívákat mintegy *átváltják* egymásra. A végletek közötti fokozatos átmenet megvilágításával azoknak merev ellentétét közömbösítik. Ilyen az *érzés*, amely Whitehead szavai szerint „annak az alapvető műveletnek a megjelölésére szolgál, amely az adatok objektivitásából a tényleges létező szubjektivitásához való átmenetben áll“ (55). Az *érzés* tehát vektor módjára átváltja a tárgyiséget alanyisággá. Megfordítva, az elenyésztés váltja át a tényleges létező alanyiságot „tárgyi halhatatlanságra“.

A teremtő haladás újdonságba *váltófogalom*, amely megmagyarázza, miként lesz a sokból egy, miként lépnek örök tárgyak (értékek) a levés áradatába (a ténylegességbe). A változást megmaradásra s a megmaradást változásra váltja át.

A folyamat, amely tapasztalat is, konkretizálódás is és teremtés is, élményszerűen egybefogja az általánost és a különöst, az alanyt és a tárgyat, az értéket és a tényt, a sokat és az egyet, a szükségszerűséget és a szabadságot, a megmaradást és a változást, a szellemet és a természetet. A folyamat üteme ezeknek az ellentéteknek a *váltakozása*. A végső gondolat, amely minden ellentétet old és minden bifurkációt megszüntet: a *kreativitás*. A végső fogalmak, amelyek megértése végett Whitehead már csak az intuícóra hivatkozik, az „*újdonság létrehozása* (production of novelty)“ és a „*konkrét együtteség* (concrete togetherness)“. A konkreszcencia végső értelme az „*új együtteség létrehozása* (production of novel togetherness)“ (29).

Hangsúlyoznom kell, hogy Whitehead kozmológiájának csupán a hordozó alapgondolatait emeltem ki és mutattam be. Az elgondolás emlékeztett Bergsonra. Felvethetjük a kérdést, miféle sikerre lehet reménye a világ élettel, érzéssel, lélekkel felruházásának. Whitehead jogcíme az, hogy a bifurkációt másként nem tudja megszüntetni. Technikája az, hogy a lélek eszméjét annyira *lemérsékli*, — ebben nagy szolgálatot tesz neki a tudatalatti, — hogy azután az *érzés* elemi formáját azonosíthassa az egyetemes fizikai vektorszerűséggel.

Whitehead maga is hangoztatja, hogy kísérlete számára véglegeséget igényelnie örültség volna. Mindenesetre érdekes, hogy a természettudomány oldaláról indulhatott ki ez a nagyszabású kísérlet a természet és a szellem összehangolására, jelképi vonatkozásaiak felkutatására. Nem lehet büszkébb és merészebb vállalkozása a gondolkodásnak, mint felkutatni azokat az *átkötő vonalakat*, amelyek a szellemet és a természetet — a gondolat teremtette végső ellentéteket — erőszakolás nélküli, azaz mindkét irányban termékeny, egységbe foglalják.

Whiteheadból a következő tanulságokat meríthetjük a jogtudomány számára:

1. A jognak a jogtétellel — normával, szabállyal — való azonosítása — és a jog esetvilágának elhanyagolása — a jog világot absztraktív módon két ágra bontja (bifurkálja) és arra vezet, hogy a realitást összetévesztjük az absztrakcióval, (amikor azt hisszük, hogy a jog a jogtételben már kész).

2. A tiszta jogtan a joglépcsők elméletével már bevezette a jogtudományba azt a gondolatot, hogy a jog konkretizálódási, individualizálódási lépcsők összefüggő piramisa, amelynek csúcsán az alkotmány, alján pedig a végrehajtási aktusok helyezkednek el.

Ebbe a konkretizálódási lépcsőzetbe Sander beleszótta a jogtapasztalás és a jogeljárás elméletét. Eszerint a jog speciálisan megszervezet tapasztalás és folyamat. Ez nyilván egészen közel jár ahhoz a felfogáshoz, amely a világot tapasztalásfolyamatnak tekinti.

3. Az a gondolat sem ismeretlen a jogtudományban, hogy a jog is teremtő haladás újdonságba. A konkretizálás hozzáadás, teremtés, újdonságba haladás, amint azt ma már — a szabadjogi irány nyomdokain — a jogalkalmazás elmélete általánosan elismeri.

4. A jog is tagolt, ütemelt, mintázott folyamat. Normák és tényállások kölesönös szerepe az, hogy a tényáradatba normák „lépnek be“. Ezt úgy kell képzelni, hogy *tartalmak*^{6a} válnak leolvashatóvá a folyamatról.

5. Ez a folyamat folytonos szubjektíválódás és objektíválódás is. Csak alanyravitkozttatva és csak alanyi teremtőaktussal lehet a jogot konkretizálni. Ha ez megtörtént, az eredmény — a hasonló eredményekkel együtt átlagosítva — objektíválódik, tartalomként válik le.

6. Mindezek a jogszemléletnek azt a messzemenő átalakulását jelentik, hogy a jogban sem beszélhetünk többé egymástól függetlenített, „egyszerűen elhelyezett“ „dolgookról“. Nem beszélhetünk jogtétélekről függetlenül a jogesetektől, sem megfordítva. Nem beszélhetünk tényállásról a jogtól függetlenül, hanem csak a tény jogi állásáról. Nem beszélhetünk jogi előfeltételről, hanem csak a jogról *mint* előfeltételről vagy *mint* következményről.

Maga a jog sem függetleníthető, környezetétől elkülöníthető valami. Ezt a jog és nemjog közti folytonos átmenet, a szabadjog és a jogforrás elmélete mutatja. A jog fínom, de érzékeny szálakkal függ össze a természettel és a társadalommal, csupán különös mintázású természeti és társadalmi folyamat. De a joron belül is minden mindennel összefügg. A legkisebb jogeset is tükre, mikroszkópikus képe az egész jognak s a jog az egész világegyetemnek.

Az általános relativitás gondolata a jogszemlélet számára azt jelenti, hogy minden jogi eljárás az *egész jog*, egyetlen esetre való különös konkreszcenciájában. Minden egyes jogeset az egész jog konkretizálódása, „eseppje“ a teljes jognak, amelybe annak egész élete bele-tölul.

^{6a} Ezek a „belépő“ és „leváló“ *tartalmak* a platoní formáknak felelnek meg.

7. Az egész folyamat legkisebb szakasza, atomikus egysége: egyetlen jogi eljárás. Ez a maga elemeinek, a tartalom bekövetkezendőségének (jogi szükségesség, iuris necessitas) és a folyamat bekövetkezhetőségének (esély) a gondolati kapcsolata. Minden egyes eset, tényállás, ilyen sztatikus (szükségesség) és dinamikus (esély) joghelyzeteket konzumál (bekövetkezést jelent) és fejleszt tovább. A szükségességből csakis esély bekövetkezésével fejlődik ki újabb szükségesség. Az esélyből csakis szükségesség közbenjöttével fejlődik ki újabb esély. Elymásmának *conditio sine qua non*-jai.

A joghelyzetek elméletének kidolgozásában az analitikus iskolának vannak érdemei.

8. A szubjektivitás elve is mind erősebben érvényesül a jogtudományban is. Alanyok tapasztalása nélkül a jogban valóban semmi sem történhetik. Mindíg erősebb lesz az a törekvés is, hogy elvontságok helyett a joggal élő emberek — elsősorban a bíró — lelki funkcióit tanulmányozzuk. Még azt a gondolatot is megtaláljuk, hogy nem a tudatos, racionális funkciók a leglényegesebbek, hanem a nemtudatos, az irracionális mozzanatok. A joghézag elmélete bemutatja, miként „hoz be” a látszólag pusztá formális logikai műveletekbe — a jogi szillogizmusba — irracionális elemeket a kondicionáló tényezők hosszú sora. Ezek irracionális, nemtudatos lelki folyamatokon keresztül érvényesülnek, Whitehead „érzései” módjára vektorszerűen másvalamit hoznak be a jog logikájába.

Stammler óta az a gondolat sem idegen a jogtudományban, hogy a jog csupán rendező elve gondolkodásunknak. A jogot valóban nem tekinthetjük kézzelfogható dolognak. Ellenben mindinkább szemléleti tüneménynek, lelki életünk bizonyos komplikációjának, vágyképeink konfliktusa lereagálásának, jelképek táncjátékának, a társadalmi színjáték értelmezési skémájának tekintjük.

9. Az ontológiai elvet, — amely szerint tényleges létezőktől függetlenül semmi sincs — a jogtudományban a pozitivitás elve képviseli, amely szerint jogesetről leolvashatóságtól függetlenül jog nincsen.

10. A folyamat elve, — amely szerint mindennek mibenléte egyenlő a létrejövetelével — a jogtudományban alkalmazva azt jelenti, hogy a jog sohasem kész, hanem örökös átalakulás. Örökös újratekésítés és elenyésztés. Megmaradása csupán folytonos újratekésítés. Ha újdonságba haladását elhanyagoljuk, akkor örökös körforgás a delegációnak a joglépcsőzeten lefutó s a pozitíválódásnak ugyanazon felfutó pályáján, a beszámítás pályáján pedig a jogi előfeltételek és a jogkövetkezmények között, amelyek sorozatai egymásba fordulnak, mert kiderül, hogy a végső jogkövetkezmények egyúttal a végső jogi előfeltételek is.

A jog örökösen *sokféleségbe* bomlik szét. Ebben a szétesett állapotban szemléljük, amikor a jogtételék és jogesetek áttekinthetetlen tömkelegét, mint múlt alakulásának emlékeit gyűjtjük. De örökösen *eggyé is válik*, amint újra konkretizálódik és egész örökségével belezúdul és belezeng legújabb aktualizálódásába, egyetlen ítéletbe vagy egyéb jogi aktusba.

A jog örökösen merev tartalommal jegecesedik ki a jogtételekben és ismét cseppfolyósra olvad szét a jogesetekben. Örökösen átváltja önmagát tényből értékkelé és értékből tényre. Saját alakulásának folyamatába lebukva, abból örökös váltakozásban hol mint *érvény* (norma), hol pedig mint *lét* (faktum) bukkan fel.

A jog örökös *változás*, mert amint létrejön, azonnal el is enyészik, de örökös *megmaradás* is, mert önmagát változásában ismétli és reprodukálja.

A jog örökös, váltakozó játéka a *szükségszerűségnek* és a *szabadságnak*, az *általánosnak* és a *különösnek*, a *tárgyiságnak* és az *alanyiságnak*. Általánosságában szükségszerű, tárgyi és meghatározott. Különösségében alanyi és szabad.

Amikor szükségszerűen és tárgyilag meghatározott általánosságát *átváltja*, konkretizálja, akkor tárul fel benne az a hézag, amelyben új teremtésként kibomlik benne a szabadság és az alanyiség virága.

És talán ez a jog végső értelme a világegyetemben: ez a mélyértelmű színjáték, ez a felsőséges gazdálkodás a végső ellentétekkel, a végső világegyetemekkel, gondolkodásunk és vágyaink végső jelképeivel. Talán mégis van abban valami, hogy a jog *kozmosz* princípium: a világegyetem nagy számoltatója, az utolsó ítélet!

Vissza Humehoz, Kanthoz, Böhmhöz.

Whitehead nagyon gondolatébresztő. De kissé túl van a tudományon. Élményfilozófus, mint Bergson, aki a művészi látás és a műalkotás filozófiáját látja bele a világegyetembe. S amint Bergson is főleg a művészek filozófusa, úgy Whitehead világmagyarázata is azoknak fog megfelelni a jogászok közül, akik a jogi kultúrát nem annyira tudománynak, mint inkább művészetnek tekintik.

Whitehead kindulópontja az, hogy a tudomány nem ad megnyugtató világgépet. Ebből azonban saját kozmológiájának a bírálata is önként adódik: hogy t. i. nem egészen tudomány.

Whitehead maga is lemond arról, hogy kísérlete számára végérvényes elismerést igényeljen. Intuitív kiindulási pontjai — a kreativitás és a konkreszcencia — valamint platonizáló hajlama — az örök tárgyak — számára valóban csakis azok részéről várhat elismerést, akik ezeket élményszerűen maguk is vallják. Még inkább áll azonban a végtelenbe vesző finom részletezéseire, hogy inkább a hit, mint az ellenőrizhető tudás szárnyain lehet őket követni.

Azt mondhatná valaki, hogy Whitehead annyit veszít tudományosságban, amennyit nyer a tudományos világgép kiegészítésében. Ez nem egészen igazságos, mert láttuk, hogy Whitehead szigorúan tudományos elveket is bőven felhasznál kozmológiájában. Másfelől nincs abban semmi rendkívüli, hogy a teljes világmagyarázat nem teljesen tudományos.

Ez csak annyit jelent, hogy a tudomány nem minden. Éppen ebből indul ki Whitehead is, Bergson is és meg is tudják magyarázni, hogy a tudomány miért nem lehet minden. Nagy haszonnal hallgathatjuk

azt is, hogy a tudományon kívül mit tudnak még mondani. Csak hasznunk lehet abból is, hogy tudományunkat nem tartjuk tökéletesnek, abból is, ha tudjuk, hogy a tudományon kívül, vagy azon túl lelkünk ösztönösen, élményszerűen mennyire képes tájékozódni, végül abból is, ha lehetőleg számontartjuk, hogy a világ — vagy a jog — felőli tájékozottságunkon belül hol kezdődik és hol végződik a tudomány.

A tudomány nem minden. De a tudomány is valami. A tudományosság nem egyéb, mint tudásunk ellenőrzésének a jó lelkiismerete. Ennek szavára hallgatva kell mindig újra visszatérnünk Humehoz, Kanthoz és Böhmhöz.

Mennyiben nevezhetők ezek a gondolkodók a tudomány jó lelkiismeretének? Annyiban, amennyiben a legnagyobb ellenállást tudták kifejteni ismeretvágyunk lelkiismeretlen kielégítésével szemben. Amit nem ismerünk, arra nem voltak hajlandók ráfogni, hogy ismerjük. A megismerés illuzióival — és utópiáival — náluk elszántabban senki nem szállt szembe.

Vigasztaló, hogy a megismerésnek vannak ilyen megvesztegethetetlen, hű és józan sáfárjai is. Szebb jutalmuk nem lehet, mint az, hogy a mai természettudomány most őket igazolja, akik felett a filozófia „könnyű lovassága“ már napirendre tért volna.

Hume jutott arra a gondolatra, hogy az ok és okozat közötti kapcsolatot szükségessége nem a dolgokban van, hanem bennünk: a kapcsolatot ismétlődésének megszokása váltja ki szükségességének hiedelmét.

Kant is azzal akarja forradalmasítani gondolkodásmódunkat, hogy eddigi feltevésünk helyett, — amely szerint ismereteinknek kell a tárgyakhoz alkalmazkodniok, — abból indul ki, hogy ellenkezőleg a tárgyaknak kell alkalmazkodniok ismeretünkhöz.⁷ Ebből a feltevésből kiindulva aztán kiderül, hogy a dolgokról a priori azt ismerjük csak meg, amit mi magunk helyeztünk beléjük.⁸ Kant nagy gondolata is az, hogy az értelem a maga (a priori) törvényeit nem a természetből meríti, hanem előírja a természetnek őket.⁹

Kant azután megkülönböztetett érzékiséget és észet, szemléletet, kategóriákat és eszméket, tapasztalat előtti és utáni ismeretet, elemző és összetévő ítéleteket. A térről és időről kiderül, hogy azok a priori szemléleti formák. Vannak azonban a priori gondolkodási formák is: ezek a kategóriák. A tapasztalat már összetétele az érzékiség passzív befogadó — és az értelem spontán alakítóképeségének. Fogalmak szemlélet nélkül üresek, a szemlélet fogalmak nélkül vak.

⁷ „Bisher nahm man an, alle unsere Erkenntnis müsse sich nach den Gegenständen richten; aber alle Versuche, über sie a priori etwas durch Begriffe auszumachen, wodurch unsere Erkenntnis erweitert würde, gingen unter dieser Voraussetzung zunichte. Man versuche es daher einmal, ob wir nicht... damit besserfortkommen, dass wir annehmen, die Gegenstände müssen sich nach unserem Erkenntnis richten...“ *Kritik der reinen Vernunft*. Vorrede zur zweiten Auflage. Cassirer-kiadás. IV. 72.

⁸ „... die veränderte Methode der Denkungsart... dass wir nämlich von den Dingen nur das a priori erkennen, was wir selbst in sie legen.“ U. o. 19.

⁹ „... der Verstand schöpft seine Gesetze (a priori) nicht aus der Natur, sondern schreibt sie dieser vor.“ *Prolegomena*. Cassirerkiadás. IV. 72.

Minden tapasztalat össze van téve a benne adott szemléleti anyagból és az őt megelőző szemléleti és gondolati formákból. A tapasztalat *alkotó* (konstitutív) elemei között tehát tiszta értelmi fogalmakat is találunk, ilyenek a mennyiség és minőség, a vonatkozás (szubsztancia és accidens, ok és okozat, cselekvő és szenvedő kölcsönhatása) és a modalitás (lehetőség, lét, szükségesség) kategóriái. Ezeket Kant az ítélet logikai funkcióiból vezeti le. A legfőbb elve pedig a szemlélet értelemre vonatkoztatásának az, hogy tudatunkban összeköthetők legyenek sokféle képzetei: az appercepció szintetikus egysége feltételeinek megfeleljenek.

Ezenkívül a tapasztalat még a tiszta értelem alapelveinek *szabályozó* (regulatív) uralma alatt is áll. Ilyen az, hogy minden szemlélet extenzív és intenzív mennyiség. Továbbá, hogy tapasztalat csakis észrevételek szükségszerű kapcsolatának képzetéből állhat; hogy a jelenségek minden változása közben megmarad a szubsztancia és annak mennyisége a természetben sem nem gyarapodik, sem pedig nem csökken; hogy minden változás az ok és okozat kapcsolatának törvénye szerint történik; hogy a térben egyidejűleg észrevehető szubsztanciák kölcsönhatásban vannak, stb.

Eddig tart a tapasztalat elmélete, mert a kategóriák csakis a tapasztalat megszervezésére valók, másra nem használhatók. A megismerés azonban, amely szemlélettel kezdődik és fogalmakkal folytatódik, csak az eszmékkel végződik. Ezek a kategóriák meghosszabbításai a végtelenbe, mert a tapasztalatban adott jelenségek feltételeit nem csupán a tudat egységéig, hanem azon túl egészen a feltétlenig, a feltétlen teljességig nyomozzák. Az eszme tehát feladat, amelynek szerepe az értelem fogalmaival szemben hasonló ezekéhez a szemlélettel szemben. Az eszme az ész szabályozó elve. A konstitutív és regulatív funkció összezavarása vezet bizonyos esalfa látszatokhoz, amelyeket bármennyire belátunk és feloldunk is, az ész természeténél fogva mégis szükségkép előállnak (transzcendentális látszat). Ezek feloldása, az elme tévképeinek a leleplezése, Kant ragyogó teljesítménye, Alapgondolata az, hogy ha regulatív elveket konstitutívnak tekintünk, akkor mint tárgyi elvek ellentétesek lehetnek, ha ellenben csupán maximáknak tekintjük őket, akkor nem igazi ellentét, hanem csupán az ész különböző érdeke okozza a gondolkodásmód szétválasztását. Legtöbbször arról van szó, hogy a jelenséget önlétezőnek tekintjük. Aki pl. a világot végtelen vagy véges nagyságúnak mondja s e két tételt kontradiktóriusan ellentétesnek hiszi, az felteszi, hogy a világ önlétező. De ha elosztatjuk ezt a transzcendentális látszatot és tagadjuk, hogy a világ önlétező, akkor a kontradiktórius ellentét dialektikussá válik és mivel a világ nem önlétező, azaz képzeteink regresszív sorától függetlenül nincs, tehát sem nem végleges, sem nem végtelen. Nincs adva a jelenségek sorának tapasztalati regresszusában, nem feltétlen egész, tehát nem is végtelen vagy véges nagyságú létező egész.

A kategóriáknak és alapelveknek Kant készítette táblázatait, amelyekről ő azt hitte, hogy egyetlen elvből, az ítélet logikai funkcióiból

vezette le — s amelyek a valóságban csupán a korabeli logikának tökéletlen osztályozásait és sémáit másolják — az idő megőrölte. Időtálló-nak bizonyult ellenben maga az alapgondolat. Az új természettudomány is ezt a kanti alapgondolatot igazolja. Ez a gondolat, amely döntő lépése az emberi gondolkodásnak s a tudomány *haladásának* fényes bizonyítéka, abban áll, hogy érzéki benyomásainkat csak gondolkodásunk formái szervezik tapasztalattá. Ismeretünknek csak az a szerkezete, törvényszerűsége eleve bizonyos, amelyet magunk vetítünk bele. Kant fellengős spekulációra adott alkalmat azzal, hogy mereven, sémaszerűen fogta fel a gondolati formáknak ezt az ismeretszervező működését: a „tisztá értelem“ és a „tisztá ész“ személytelen munkájának tulajdonította, amiből azután hamarosan fogalomkultuszt és „világészt“ csináltak.

A másik nagy gyengéje Kant filozófiájának, hogy a gyakorlati ész birodalmában, vagyis erkölcsi és jogtani spekulációjában, engedett criticizmusából és visszaesett a metafizikába.

Kant halhatatlan alapgondolatának következése ugyanis, hogy a tapasztalaton túl ismeret nem lehetséges. A tapasztalaton túl csupán az eszméknek szabályozó működését találjuk. Az eszme annyiban szabályozza az ismeretet, hogy a feltételes tapasztalati adottságoknak — jelenségeknek — feltételeit egészen a feltétlenig, — tehát véget nem érő sorban — kutatja. Az ész azonkívül, hogy ezt a feladatot kitűzi az eszmében, még arra is képes, hogy kritizálja az eszméknek helytelen használatát, azaz hogy korrigálja a saját téveszméit. Már ebben derűlátó volt Kant, mert az észnek feltétlen képességet tulajdonított saját tévedéseinek a leleplezésére.

Amikor már most Kant mégis vállalkozott arra, hogy az erkölcsi törvény érvényességét a gyakorlati ész segítségével bebizonyítsa, akkor kétségen kívül ellentétbe került a tiszta elméleti ész kritikájával. Az ismeretkritika magas színvonaláról lecsúszott és visszaesett abba a rossz-émlékű metafizikai spekulációba, amelynek ingatag voltát maga leplezte le. Valószínű, hogy Kant visszariadt saját ismeretkritikájának gyakorlati következményeitől s azért tette a gyakorlati észnek azt az engedményt, hogy az olyat is tud művelni, aminek lehetetlenségét az elméleti ész kritikája világosan kimutatta: az eszme merő értelemszabályozó szerepén kívül annak tárgyteremtő, konstitutív szerepét is igazolni.

Kant túl akart jutni Hume szkeptikus álláspontjára. Vajjon túljutott-e? Vegyük az okozatiság példáját. Ez egyikük szerint sem a dolgokban van, hanem Hume szerint a megszokásban, Kant szerint pedig apriori értelmi formában. Hume tehát tartózkodóbb és rugalmasabb, Kant ellenben feltétlen és merev magyarázatot ad. Kant nem az alapgondolat továbbfejlesztésében megy túl Hume-on, hanem kritikai módszerével azt sokféle módon mutatja be és ragyogóan leplezi le a hamis látszatot. Vagyis Kant halhatatlan teljesítménye három pontban foglalható össze: 1. Gondolkodásunk formái teremtetlenül alakítják tapasztalatunkat és annak eleve bizonyos alapelemeit szolgáltatják. 2. A feltételesen adott tapasztalatnak véget nem érő sort alkotó fel-

tételei vannak, tehát minden *adat* teljes megismerése véget nem érő *feladat* (eszme). 3. A szükségkép fellépő hamis látszatok (jelenség és önéletező, konstitutív és regulatív szerep összetévesztése) leleplezésével megoldhatatlannak tűnő ellentmondásokat lehet kiküszöbölni.

Kant tanításának ez a maradandó magja a jogtudomány szempontjából is a legnagyobb jelentőségű, mint ahogyan a tudomány útját kereső minden megismerés a legjobb tájékozást belőle merítheti. Ezt a tájékozást azonban az eredeti forrásból kell meríteni, amint a kantai gondolatot ma legjobb tudásunk szerint értelmezzük, nem pedig másodkézből az azt átfestő és esetleg már el is avult újkanti irányzatokból.

Különösen megszívlelendő, hogy Kant *csakis* érzéki szemléleten alapuló tapasztalatot tart lehetségesnek. Kérdés tehát, nem kell-e visszatérni erre az álláspontra a délnyugatnémet iskola felfogásáról, amely szerint az „érték“ éppúgy ismerettárgy — logikai forma és alogikus anyag összetétele, — mint a „tény“. Ha visszatérünk Kant-hoz, akkor a tapasztalaton túl, — amely csakis érzéki lehet, — nincs ismeret, hanem csupán az eszmék regulatív szerepe — a feltételek véget nem érő sorának kutatása — és az ész önkritikája az eszmék használatáról. Ez esetben mi a jog és mi lehet a jogtudomány? A jog — ha nem érzéki tapasztalat(?) — csakis rendező eszme lehet. Esetleg — a jogi pozitivizmus nyomán — hozzászámítjuk a joghoz azt a természetet is, amelynek ez a rendező eszme az „értelmezési skémája“. S a jogtudomány? Alkalmassint kritikája a rendező eszme helyes használatának. Erre bővebben kitérünk alább Stammlernél és a jogtudomány jellemzésénél.

Miután összehasonlítottuk a természettudomány mai forradalmi haladásának fényében azt, ami Hume és Kant maradandó teljesítménye, akkor méltányolhatjuk csak igazán Böhm jelentőségét. Bámulva tapasztaljuk, miközben Böhm munkáit mai szemmel olvassuk, hogy az idő múlása, amely oly hamarosan eltemeti az álnagyságokat, hogyan emeli fel toronymagsan az igazi, nagy gondolkodót. Ez a nagy férfiú *Dialektikájában* (1883) olyan alapfilozófiát dolgozott ki, amely szerencsésen egyesíti magában Kant rendszerességét és Hume hajlékonyságát, s amely minden lényeges ponton eredeti módon épít tovább és valósággal elébemeget a modern természettudomány ismeretelméletének.

Böhm azt tanítja, hogy a valóság az alanynak kivetített alkotása, abban nem rejlik semmi, amit az alany belé nem rakott volna s ha valami ezenkívül mégis rejlenék, az nem valóság az alanyra nézve s így nem is lehet ismereti tárgy (265). A világgép megszerkesztésénél nélkülözhetetlen tényezők ennél fogva az ember világát alkotó funkciók is egyúttal. Az ismerés az öntudatlanul megalkotott világgépnek öntudatos utánképzésében áll. Ami tehát a világ keletkezésének feltétele, ugyanaz az ismerésnek, a világgép utánképzésének és megértésének feltétele is: a megismerési formák egyúttal a megismerési feltételek is.

Ily nélkülözhetetlen tényező a világgép megszerkesztésénél a cselekvés és annak egyetemes törvénye, az októrvény, továbbá a térben

és időben rendező szemléleti funkció. E három tényezőt nevezi Bóhm a *létezés mechanizmusának*, mert tevékenysége nemtudatos szükségképiséggel megy végbe.

Ismerő mechanizmusnak nevezi viszont a világ megértésének, a megismerésnek logikai feltételeit. Az ismerés épügy feltesz az alany részéről logikai feltételeket, mint a létezés szemlélő funkciókat. Ilyen logikai előzménye minden ismerésnek az, hogy a valóság cselekvő s így változó, hogy e változásban bizonyos részek (a lényeg) állandóan megmaradnak stb.

Mindezeket a tényezőket Bóhm a képet alkotó funkciókúl fogja fel s így a metafizikai problémák ismeretelméletiekké változnak. A végprobléma a világ magyarázata. A világot magyarázni azonban csak a világot alkotó tényezők képesek. A világ a mi képünk s ezért az egyedüli filozófiai teendő ismeretelméleti. A dialektika a végfunkciók kritikai fejtegetése, semmi egyéb (269).

A világkép megértésének alapfeltétele az alany-tárgy megválása. A cselekvés maga a kivetítés, mellyel az alany az őt korlátoló hatásokat magától eltávolítja. Ezt az oktvény szabályozza. Az alanyra nézve a kép az ő okozata s így a világ az alannyal, mint abszolút okkal, oki viszonyban áll. Az öntudat minden kép által azonosságát veszélyeztetve érzi, azért e kép ellen a maga lényegét (mely szemlélés) kifejti s ezzel a képet magától eltávolítja s így magával szembeesíti. S annyiban a kivetített kép (a tárgy) az alannak okozata. Valahányszor ezen képeken változást észlel az alany, nemtudatos reflexmunkával e változást egy más képre hárítja, vagyis a változás számára más képben okot keres. Magukban a képekben annál fogva semmi sincs, ami okra vagy okozatra vallana; a képek egyformán az alany okozatai s csak az alannak változásai számára, melyek a képeken változások gyanánt jelentkeznek, kell okot keresni (270).

Az alannak az a munkája, amely a tárgyat vele szembeesíti: a szemlélés. A szemlélés folytán lesz a kép az alanyra nézve mássá s a szemlélés ad a képnek bizonyos viszonyt az alannal szemben, mely szemléleti viszonyt a kép *helyének* nevezünk. Helye van a képnek az alannal szemben, s csak ennek közvetítésével a többi tárgyakkal szemben is. Az alannak e helyet adó munkája a térszemlélés s a helyeknek absztrakt lehetősége a *tér* (272).

A képek változásai a szemlélő öntudat korlátoltsága folytán abban nem egyszerre idéznek elő visszahatást, mellyel azokat magával szembeesíti, hanem az *egyes* tettekre készítetik. Az egyes tettek sorának szemlélete adja azt, amit *időnek* nevezünk (273).

Önkénytelenül térbe kihelyezett és rendezett képek alakjában áll előttünk a világ; e képek a cselekvés szálaival vannak okilag egymáshoz fűzve, mint cselekvők és szenvedők, indító és szülő okok; s ez ide-oda hatások köztük az időnek vékony fonalához vannak kötve. E három ismereti forma nem szól a mi ismereti világuñkon túl, de ezen belül mindenhol érvényes s az eszmélő alany azokat mindenben találja; mert hiszen ő volt az, aki szemlélete által az egyes képek számára a tért és a helyet teremtette, aki szemlélete alapján az oki szálakat vont

köztük s változásait az idő sorában berendezte. Mindezek tehát a létezési mechanizmus nyomai, melyeket ereje a mi világunk képén hagyott, s annyiban ezek a létnek általános szemléleti formái, az ismerésnek, (mennyiben az a szemléletre szól) nélkülözhetetlen feltételei (273—274).

Ha már most azt kívánjuk megérteni, hogy miként alakulnak a szemlélet formáin keresztül az egészen alanyi képek objektív érvényű, minket kötelező s kötve tartó világképpé, akkor logikai alapfeltételként a *cselekvést* kell tekintenünk. Az egyetlen eddig ismert cselekvés, a szemlélés, előttünk mindenkor *változásnak jelentkezik* (274).

A tőlünk független valóról azonban nem szólhatnak a mi ismerekünk kategóriái; az sem nem cselekszik, sem nem változik, sem térben, sem időben nincsen. A változás tehát nem szemléleti tény, hanem értelmi pótlék, mellyel a valóságot megtoldjuk, hogy annak előtűnését az öntudatban megérthessük. A változás azért nem állhat másban, mint a szülő ok térbeli kifejtésében, azaz azon változásban, mellyel a kép az alannyal szemben más meg más helyet foglal el (275—276).

Az értelmi és szemléleti funkcióknak egybevetítése fejt meg a *lényeg* rejtelmét. Ha a kép változik, akkor mi változását a képhez csatoljuk s abból mint szülő okból igyekszünk megérteni. A képbe át tesszük a változás vonását s ezt az állandóságot, amely a változást hozta létre magából, lényegnek nevezzük. A lényeg tehát a szemléletben bírja gyökerét. De a cselekvés mozzanatát is magába zárja: olyan létezőnek gondoljuk, amely állandósága ellenére a változásoknak szülő oka, logikai alapja. S ez a lényegnek értelmi oldala.

A lényeg tehát egysége az ő jelzőinek. Változatlan, mert szemléltetik. Eredhetetlen, mert szülő ok. Mégis tényleg és tünemény egy és ugyanaz, de különböző oldalról tekintve. Ha szemlélem, akkor szétvetem egyes funkcióira, amelyek alkotják s a tünemény van előttem. Ha ellenben gondolom, akkor egységes cselekvőt gondolkodok, s a cselekvést a szemlélés a szemlélt funkciók háttérébe vetíti. Amíg tehát a lényegben nem látunk egyebet, mint egy vonást, melyet szemléletünk s értelmünk minden tárgyias képben létesít, addig semmi nehézséget nem találunk. Mihelyt ellenben a tőlünk független valóról próbáljuk állítani, azonnal ellenmondóvá lesz a fogalom. Akkor ugyanis ezen valóság állandó és változó is; egység is, többség is; külső jelenség és nem jelentkező valóság; s a valóság egyes vonásai egyenként megkövetelik a lényegesség jelzőjét, holott az csak az összefűző egységet (az úgynevezett vinculum substantialet) illeti meg (276—277).

A lényegről szellemi korlátoltságunknál fogva csak két jelzőt állíthatunk, vagy szemléletit, vagy értelmét. Vagy térben kiterjedt részekből (atomusokból) álló ismerettárgynak, vagy pedig a szemlélet korlátaitól, szakadozottságtól és folytonosságtól ment cselekvőnek vesszük. Első esetben a lényeg az *anyag*, másodikban az *erő*.

És a két határozománya a lényegnek azonban minden valóságban együtt jár. A valóság a szemlélt cselekvő, tehát anyagi erő. Ha e két határozományt külön vesszük, egyik sem felel meg a valóságnak. Mert szemlélni csak a cselekvőt lehet, a cselekvő pedig számunkra csak

annyiban van, amennyiben hat, kivetítették és szemléltetik. Az anyag erő nélkül annyi, mint tartalom lét nélkül (278).

Böhm tehát az anyag és erő fogalmában nem talál egyebet, mint a valóság megszerkesztéséhez általánosságban szükséges funkciókat, melyeknek nem tudatos szintézise képezi a valóság fogalmát. E funkciók ideális volta miatt azok között ellenmondás nincs. Ha ellenben e két funkciót valóságnak tekintjük, ellenmondások lépnek fel (279).

Böhm tehát egészen hasonló dialektikával oldja fel a metafizikai illúziót, mint Kant a transcendentális látszatot.

Böhm a külső tárgyban nem talál egyebet, mint értelmi (=jelentő) s szemléleti (=formai) funkcióknak szintetikus egységét, melyet az alany magával szembesített. Amit szemlélünk s amibe — változása megmagyarázására, az oktörvény értelmében — a cselekvést áthelyez- zük, nem más, mint saját szellemünk egyik alkotó része. A világ ezek- ből az elemekből van összeszöve s azért teljesen érthető, mivel ezek az elemek saját magunk alkatrészei s így közvetlenül ismeretesek.

Ezeket a jelentésfunkciókat mi térben szemléljük, egységbe fog- taljuk mint lényegeket, egymásra vonatkoztatjuk az ok és okozat so- rozatában, változásait az idő fonalához fűzzük. Amennyiben szem- léljük, kiterjedtnek és anyaginak nézzük, amennyiben pedig gondol- juk, cselekvőnek és erőnek látjuk őket. Ezekhez a tartalmi, jelentéses adatokhoz fűzi tehát az öntudat a maga kategóriáit állítmányokul.

Magukat ezeket az adatokat pedig szellemi erőnek, ösztönző in- dokból kifejlő valóságoknak, *ösztönöknek* tartja Böhm. Az önkénytelen egységbe olvasztott s a térben fixírozott ösztöni csoportozatok azok a valóságok, melyeket mi tárgyaknak nevezünk. Az ilyen tárgyat Böhm — immár elhagyva a kriticizmus szilárd talaját s filozófiája további részében olyan területre kalandozva, ahová most követni nem kívánjuk — *öntétnek* nevezi, *élő lénynek* és *öncélnak* tartja (281—283).

Böhm kategóriatáblázata tehát a következőleg alakul. Amennyi- ben minden dolog az alany számára csak úgy van, ha szemléltetik, ez a szemlélés pedig a tér és idő formáihoz van kötve, annyiban tér és idő a *szemlélet kategóriái*. A szemléletnek csak ez a két formája van, több szemléleti kategória alá egyetlen tárgy sem tartozhatik.

A szemlélés az alany *cselekvése* s egyúttal a tárgynak az alanyra gyakorolt *hatása*. Az értelem tehát a tárgyat *cselekvőnek* fogja fel: vagy ok vagy okozat. A cselekvés az értelem alapfeltevése és minden további meghatározás erre az egyre, az *ok értelmi alapkategóriájára* vezethető vissza.

A szemlélet és az értelem az a két forrás, amelyből a tárgyi képek alkotó mozzanatait merítjük. Összeműködésükből *vegyes kategóriák* állnak elő. A lényeg a cselekvésben állandósult ok: az állandó cselek- vés. Az ok, amennyiben cselekvését térben és időben szétveti, adja az okozatot, vagyis a *tünemény* kategóriáját. A lényeg cselekvése, ha szemléletileg vesszük, adja a *változást* s ennek térbeli formáját a *mozgást*.

Minden lényegben két elem van, a szemlélet állandósága és a cse- lekvőség. Mint tárgy tehát kiterjedtnek látszik és szemléleti *anyaggá*

lesz, mint pusztá cselekvőség ellenben az erő képében áll előttünk (284—285).

Dialektikájának összefoglalásában így a legrövidebb formulára hozva, Böhm tanítása valóban nagy. Maradandó értéke és termékenyítő hatása cáfolhatatlan bizonyítéka lesz majd annak, hogy ha uralkodó tanná nem is tudott válni, de Magyarországon is volt *nagy filozófia*.

Nem tudjuk, vajjon merészséget vagy józanságát csodáljuk-e inkább? Ez a kategóriatáblázat — a legjózanabbak, legvilágosabbak és legtakarékosabbak egyike a filozófiában — folyékonyá oldja fel Kant merev kategóriáit. Hajlékonyságával és rugalmasságával megy elébe a természettudomány mai forradalmának. Kategóriái nem egyebek, mint áttetsző ábrái elménk bizonyos funkcióinak. Oly áttetszők, hogy nem is végérvényesen kötelezők, hanem továbbfejleszthetők. Böhm dialektikája csak természetrajza a világképet szerkesztő elme egy bizonyos fejlődési korszakának. Ezt azért mondhatjuk el róla, mert kategóriái teljesen bele vannak oldva az alany funkcióiba, merőben áttetsző leírásai csupán az alanyi képszerkesztésnek. Nincs eleve-elrendeltsége annak, hogy az alany örökre csakis ezeket a szerkesztő elveket vetítheti ki magából a képbe. A gondolkodás bizonyos fejlettségi színvonalra mellett nélkülözhetetlenek, ha azonban a fejlődés túlhalad rajtuk, nincs semmi baj, hiszen az alany új képszerkesztő elvek pókhálófonalait bocsátja majd ki magából, mint ahogyan ismerési formáinak eddigi hálózata sem volt egyéb, mint tükörképe az alany saját elmefejlettségi állapotának.

Böhm ismeretelmélete azért őrizte meg 60 év távlatában is újszerűségét, használhatóságát, rugalmasságát és alkalmazkodóképességét, mert Böhm nem mondja annyiszor, mint Kant, hogy *a priori*. Comte pozitívizmusával mérsékli Kant racionalizmusát. További magyarázata Böhm hallatlan újszerűségének az is, hogy a szemlélet és értelem funkcióit némileg szembeállítja egymással és a kettőnek kölcsönös jätékával — mintegy ellentétes vágyképekkel — sok feloldhatatlannak vélt ellenmondást megmagyaráz. Végül Böhm hajlékony és olvadékony kategóriáiban először merül fel a gondolkodási formákkal való gazdálkodásnak, el- és visszaváltozásai ellenőrzésének s magának a változó, fejlődő kategóriarendszernek a gondolata.

Nem állítom, hogy Böhm mindezt világosan látta. De mégis ő teret, időt, okot, változást, lényegét, anyagot, erőt meg tud nekünk magyarázni a képszerkesztő alany funkcióiból. A változást, lényegét, anyagot és erőt egyenesen szemléleti és értelmi funkciók egybevetítéséből magyarázza. Ezekből az ellenmondást csakis úgy küszöbölhetjük ki, hogy külső valóság helyett belső funkciókra vonatkoztatjuk őket. Ezek levezetése tehát megmagyarázza őket, mint az egybevetítés tüneményeit, és ugyanakkor hamis látszatként szétoszlatja őket, mint önletezöket. Vagyis megmagyarázza, ha kell, hogy miként jutunk e vegyes kategóriákhoz, de azt is, hogy csupán „szellemi gyarlóságunk“ folytán jutunk hozzájuk. Egymással ellentétes alanyi funkcióink tükrözödései, egybevetítései csupán: látszat, hogy látszatonál többek. És látszat a

külső tér és idő is, „trópus“ csupán, ha elvágjuk a szemlélet alanyi funkciójától, a belső tértől és időtől. Az oki és a cselekvés értelmi alapkategóriája pedig éppen nincs sem a külső tárgyban, sem a szemléletben, hanem csakis a szemlélettel ellentétes értelmi funkcióban. Az összes kategóriák magyarázhatók tehát, de csakis az alany nagy világképszerkesztő bűvészjátékából, alany-tárgy megvalásából, belső funkciók kivetítésének kénytelenségéből, önfenntartásból és reflexből. Az egész világkép, minden tárgyszerű szükségképiségevel, egész kategóriális alapperendázatával, csupán tükörképe az alanyi funkciók egybizonyos gyarló állapotának. Ebben van benne az utalás a gondolkodási formák továbbfejlődésére, mert hiszen tökéletesebb kategóriákat nyilván még könnyebben le lehetne vezetni az alanyi funkcióknak valamely kevésbé gyarló állapotából.

Böhm tehát olyan áttetszően mutatja be a kategóriák levezetését az alany ismerő funkcióiból, hogy félúton elébemeny fejlettebb alanyi funkciókból fejlettebb kategóriák levezetésének. Nincs meg tehát nála a kategóriatáblázatnak kanti merevsége. Az ő levezetéseit akként értelmezhetjük, hogy módszereivel le tudja vezetni még a lényeket, okot, változást, anyagot és erőt is, holott ezeknek önlétezése látszatnak bizonyul, szükségképeni jelentkezése pedig ellentétes szellemi funkcióinkegybevetítésének. Ha az egybevetítésnek ezt a szükségképiséget s ha az önlétezésnek ezt a látszatát meg lehet magyarázni, mennyivel könnyebb lenne levezetni tökéletesebb gondolati formákat tökéletesebb alanyi funkciókból. Vagyis mennyivel inkább rendben lenne minden, ha lényegről, okról, cselekvésről, változásról, anyagról és erőről egyáltalában nem is kelene beszélnünk, ha ezek helyett a bár megmagyarázható, de nem kívánatos gondolkodási formák helyett olyanokat használhatnánk, amelyek nem torzít el kezdettől fogva alanyi funkcióink gyarlósága, amelyek ezeknek nem gyarlósága, hanem tökéletesedése folytán válnak nélkülözhetetlenné. Eképpen tör utat Böhm hajlékony ismeretelmélete a tudomány mai forradalmának, a régi merev gondolkodási formák felszámolásának, fellágyításának és újjáalakításának.¹⁰

¹⁰ Böhm tanításának rövidre fogott és korszerű értelmezését kapjuk Bartók György *A filozófia lényege* (Bevezetés a filozófiába. 3. átdolgozott kiadás. Kolozsvár. Minerva. 72. l.) című könyvecskéjében. Ez a rövid könyv a legjobb szolgálat, amelyet a tanítvány a mester tanításának továbbfejlesztése érdekében tehetett. Egyúttal azonban a mai magyar filozófiai irodalomnak tesz hatalmas szolgálatot, amikor a magyar filozófia legértékesebb irányvonalát folytatja. Bartók könyvecskéje azért oly jelentékeny a mai irodalomban, mert távol minden egyéni eredetieskedéstől, híven ápolja a magyar filozófia legeredetibb alkotását. Hiszen Böhm nagysága is csak az, hogy meglátja és megérti a legnagyobbat, akit érdemes követni (Kantot) és meri tanítását következetesen továbbgondolni. S ha kísérletek történnék másod-, harmad- vagy negyedrendű irányzatoknak a magyar filozófia díszeiként való feltüntetéseire, elég rámutatni Bartóknak, a tanítványnak tanúságtételére, hogy tudjuk: hol található az első vonalbeli magyar filozófia.

Bartóknak ezt a kitartását és kiállását a nagy mester mellett, akinek én nem lehettem tanítványa, csak dicsérhetem. Szerencsés az, aki ilyen mesterre talál és így szolgálhat eszméinek. Nehezebb volt rátalálnia Böhm útjára annak, aki nem a tanítvány pietásával, hanem csakis a saját erejéből igyekezett tájékozódni. S talán nincs minden bizonyító erő nélkül az a körülmény, hogy egészen más kiinduló pontokról Böhmhöz kellett érkeznie annak is, aki a jogi megismerés alkatát kutatva a tényelemek és értékelemek kapcsolatának elfogadható magyarázatára törekedett.

A különbség az, hogy Böhm és Bartók az alany-tárgy kettősségéből indulnak ki és utóbb bukkannak a tény-érték kettősségére, én ellenben az utóbbiból indultam ki és annak magyarázatát keresve bukkantam az előbbire.

Azt hiszem hogy Böhm és Bartók elméletének ereje az alany-tárgy, az Én és a Nem-Én kettősségének magyarázatában van, amelyet lényegileg magunkévá tehetünk. A tény-érték kettősség magyarázatánál azonban náluk egyenlenségek vannak. Ez aligha nem onnan van, hogy Böhm Dialektikájának megírásakor még egyáltalában nem gondolt az értéktanra. A délnyugatnémet iskola pontosabban tájékozta a tény-érték kettősség mibenlétéről. Ez azonban megoldhatatlan problémákhoz vezetett. Illetőleg a tény és érték dualizmusának áthidalását maga a délnémet iskola is átutalta az alany-tárgy kettősség számlájára. Ez azonban sokkal jobban sikerül Böhm kiindulópontjairól, aki biztosabban játszik az alany-tárgy kettősség instrumentumán, mint a délnémet iskola.

A helyzet tehát az, hogy Böhm mélyebben fogta meg az alany-tárgy, a délnémet iskola pedig a tény-érték különbségét. Ezért mindkét dualizmus összefüggésének magyarázatához egyik sem elég egymagában. Minket egyik dualizmus sem érdekel jobban a másiknál, hanem tulajdonképpen az egymással és a mindkettőjüket feloldó monizmussal való *összjátékuk* érdekel.

Figyeljük meg a tény-érték kettősségének az alany-tárgy kettősséggel való kapcsolatát Bartóknál! Bartók nyomatékkal helyesen hangsúlyozza, hogy a filozófia a kanti felfogás szerint az ismeret elmélete. Azt mondja, hogy „a régi filozófia „valóság-tana“ helyére az új filozófiában az ismeretről szóló tan lépik, amely az egész emberi ismeret kritikáját szolgáltatja. *Az ontológiát a gnoseologia váltja fel*“ (38). Azt is mondja, hogy „az októrvény az emberi ismeretnek szükségszerű s tehát apriori feltétele“ (44).

Ha az ismeretről szóló tan az egész emberi ismeret kritikáját szolgáltatja és az ontológia helyére lép, ha továbbá csakis okozatos megismerés van, akkor kérdeznünk kell: miképpen léphet utóbb mégis az ontológia mellé az axiológia, vagy más szóval az alap-filozófia mellé az értéktan? Ha a filozófia ismeretten, akkor éppúgy mint az ontológia, az axiológia is csak az lehet. Ámde miként képzelhető értékismeret, ha minden ismeret a valóságnak okozatos ismerete? Az alapfilozófia kizorítja az értéktan, az érték megismerését kizárja az, hogy csak októrvény alatti ismeret van, mindezeknél fogva pedig az érték nem lehet ismeretten, tehát nem lehet filozófia sem.

Ez a nehézség távolról sem véletlen, hanem a mintául szolgáló kanti elgondolás következése. Kantnál is lezárul a természet okozatos megismerésével a tapasztalati ismeret világa. Azon túl már csak az eszmék vannak. Ez annyit jelent, hogy a tapasztalaton, a természetben túl Kant nem ismer konstitutív, tárgyteremtő funkciót. Az érték is csupán regulatív eszme lehet, mint önálló, a tapasztalati valósággal egyenrangú ismerettárgy ellenben nem fér bele Kant elgondolásába.

Böhm *Dialektikája* ennek a kanti gondolatnak a hü értelmezése. Amikor már most *Axiológiájával* az érték számára helyet keresett, az ép bemutatott nehézség jelentkezett. Mégis azt kell mondanunk, hogy sokkal szerencsésebb volt ezt a nehézséget vállalni, mint lett volna az eredeti kanti pozíció feladása vagy elmosása.

Hogy a nehézség mibenlétét világosan láthassuk, gondoljunk meg, hogy az értéket is el kell helyeznünk az Én és Nem-Én, az alany és a tárgy alapvető kettősségében, amelyből Böhm kiindul. Azonban a Nem-Én, a tárgyi világ le van foglalva az okozatos természet számára. Az értéket nehezen foghatjuk fel tárgyként, mert tárgy csak azáltal keletkezik, hogy az alany magából kivetíti, térben és időben szemléli azt, amit a Nem-Én kényszerít és az októrvény alatt megérti. Az értéknél mindez hiányzik: nincs meg a Nem-Én kényszerítése, nincs térbe-időbe kivetítés és szemlélés, nincs okozatos szükségszerűség. Az értéket tehát tárgyként megérteni így nem lehet. Amikor viszont Bartók azt mondja, hogy „az önérték maga a szellem“ (69), akkor úgy látszik, mintha az értéket alannak tekintené. A szellem ugyanis szerinte nem egyéb, mint „az Én *objektív* értelemben véve“ (30). Ha az érték maga a szellem, akkor vagy egybeesik az alannal, vagy pedig a „tárgyi alany“, „objektív Én“ kétséges konstrukciójával állunk szemben, ami aligha egyéb, mint az Én és Nem-Én alapvető kettősségének az elmosása.

A feltárt nehézség nagyon tanulságos. Kétségkívül megállapítható ugyanis, hogy Böhmnél és Bartóknál az érték legalább is közelebb esik az alanyhoz, mint a tárgyhoz. Ez pedig még mindig az eredeti kanti gondolat hatása, amely az okozatos tapasztalati ismeret tárgyain túl csakis az ész rendező eszméit látja, tehát mindazt, ami érték, a tárgyi világ helyett az alanyi tudat funkciói közé sorolja.

Nyilvánvaló azonban, hogy ha az érték így elvész az alanyban, akkor nincs értelme az értéktannak, mint a valóság-tannal egyenrangú elméletnek, nem is beszélve arról, hogy ismeretlen semmiképpen sem lehet. Ha a Nem-En egyenlő a valósággal, az érték pedig az Ennek csupán mozzanata, akkor az érték sem az Ennek, sem a Nem-Ennek, sem az alannal, sem a tárggyal egyenrangú tényező nem lehet. Ez egészen megfelel az eredeti kanti gondolatnak, viszont Böhm és Bartók értéktanának a főnehézsége.

Ezen a nehézségen kétféle módon lehet segíteni s ma még nem mérhető le véglegesen, hogy melyik a helyesebb. Az egyik mód az eredeti kanti felfogáshoz való következetes ragaszkodás. Ez az értéknek az alanyra redukálásához, vagyis a tény-érték ellentétnek az alany-tárgy ellentétbe feloldásához vezetne. Ez esetben az értéktant, mint a valóság-tannal egyenrangú elméletet le kell szerelni. — A második megoldási mód a délnémet iskolából indul ki, amely az értéket a valósággal egyenrangú ismerettárgyként mutatja be. A valóság érzéki anyagnak és logikai formának, az érték pedig nemérezéki anyagnak és logikai formának az egymásbamarkolása. Ez a felfogás tehát komolyan veszi a tárgyi világnak valóság- és értékre szakadását. Ebből a felfogásból kiindulva vizsgáltam, miként lehet a szétszakított tény és értéket ismét összekapcsolni. Kiderült, hogy ez a tárgyi világban lehetetlen, mert egymást kizárják. Kizárják egymást, mert az egyik érzéki, tér-időbeli és okozatos, a másik ellenben mindezeknek az ellenkezője. Azt hiszem, hogy ez csupán egy élesen és jól formulázott álláspontnak, a délnémet felfogásnak, következetes továbbgondolása. Ebben megerősít, hogy a megoldást a délnémet irány is az alany szerepében keresi. A teljes megoldást már most a délnémet irányon túlmenve abban látom, hogy a tény és az érték csupán mint független tárgyak zárják ki egymást. Mint ilyenek azonban az alannak önkényes, mert ellentétes, képkivetítései. Az alanyi élményben ellenben egybekapcsolódnak, miközben minőségben, mennyiségben és polaritásban differenciálódnak. Ez az értelmezés a tény-érték ellentétet a metafizikai illúzió, a transzcendentális látszat példájára oldja fel. Ami kizárja egymást, mint önlétező és önérték, az megfér egymással, mint az elme rendező elveinek változtatása. A tény és érték ellentéte is csupán a konstitutív és regulatív funkció összetévesztésének tünete. Ez az összetévesztés azonban szükségszerű, mint a transzcendentális látszat általában, mert nem segíthetünk azon, hogy a tény és az értéket független tárgynak tekintjük: az hozzátartozik lelki berendezésünk működéséhez. Ez a megoldás a tény és érték egyenrangúságát megőrzi: együtt állnak és buknak. De buknak, holott az első megoldás a valóság ismerettárgyi mivoltát az érték rovására is megőrzi. Különben megvizsgálandó kérdés, vajjon a második megoldás nem hagyja-e meg mégis mindkettőnek ismerettárgyi mivoltát, amidőn csupán független tárgyi mivoltukat rombolja össze.

Ennek a megoldási kísérletnek számára Böhm tanítása az alany-tárgy vonatkozásról természetesen erős támasztékot jelent. Amint Bartók értelmezésében előttünk áll, nem lecsiszolt és kiügyeskedett rendszer ez, hanem az óriásnak birkózása a legnagyobb problémákkal. Nagyszerű küzdelmének eredménye torzó, mert minden igazán nagy emberi alkotás az marad. De ez a torzó számunkra becsesebb, mint az ügyesen lekerekített rendszerek légiója. Mert minden izéből a végső következtésekig merészen előretörő éles gondolkodásnak az éltető áramlata árad felénk, mert bízhatunk törekvései tisztaságában és leplezetlen emberségében, mert többet tanulhatunk tőle, mint nagyképzű filozófiák szövegeiből. Bartóknak pedig hálával tartozunk, hogy ennek a legnagyobb magyar gondolkodónak a tanítását ápolja, továbbfejleszti, korszerűen értelmezi és világosságot gyújt vele az egymást követő nemzedékek számára.

HORVÁTH BARNA